

Boekbesprekingen

ALGEMEEN

Ulrich Lohmar, Wissenschaftsförderung und Politik-Beratung. Kooperationsfelder von Politik und Wissenschaft in der Bundesrepublik Deutschland. C. Bertelsmann Verlag, Gütersloh, 1967. 332 blz.

Dit boek zal voor Nederlandse lezers twee functies kunnen hebben. De belangrijkste lijkt mij die van naslagwerk over het organisatorisch bestel inzake wetenschapsbeleid en -ontwikkeling in de Bondsrepubliek. Tal van regelingen, statuten, e.d. zijn in de bijlagen te vinden, die bij elkaar meer dan de helft van het boek in beslag nemen. De tekst van het eigenlijke boek bevat — als tweede functie — een voor Nederlandse begrippen niet meer zo verrassend pleidooi voor samenwerking tussen wetenschap en beleid. Dit betoog van de auteur, die voorzitter is van de parlementscommissie voor wetenschap, cultuurpolitiek en publicistiek, lijkt vooral voor binnenlands gebruik bestemd. Dat neemt niet weg, dat hierbij nog wel een aantal problemen aan de orde komen, die ook in ons land soms als hete hangijzers worden ervaren; zo b.v. de kwestie van de evaluatie van wetenschappelijke prestaties in de opdracht-relatie, en het omvangrijke vraagstuk van de onderzoekprogrammering. Voor dit laatste is van belang de gedachte der „Schwerpunktbildung“ zoals deze destijds door de Wissenschaftsrat is ontwikkeld en waarbij universiteiten en hogescholen een belangrijke rol zullen moeten spelen (p. 76 e.v.). De federatieve structuur van de Bondsrepubliek maakt daarentegen een vergelijking met Nederland op het punt van de financiering tamelijk moeilijk.

Lohmars betoog sluit af met een beschouwing over wetenschapsinvloed en democratie, waarbij

er voor wordt gepleit „zwischen Anpassung und Distanz neuen Grund zu gewinnen“: een strategie die m.i. zeker ook buiten Duitsland zijn nut zal kunnen bewijzen.

H. M. JOLLES

Gerd Spittler, Norm und Sanktion. Untersuchungen zum Sanktionsmechanismus. Texte und Dokumente zur Soziologie. Walter-Verlag, Olten/Freiburg iB., 1967. 153 blz.

In dit boek, dat de concepten norm en sanctie naspeurt in een tweetal onderzoeksituaties, worden de denkbeelden van leermeester Popitz (vooral diens Baseler colleges 1964/65) en via hem de rechtssociologische theorie van Geiger (Vorstudien, 1947) voortgezet en geconcretiseerd. De empirische gegevens zijn bijeengebracht op twee plaatsen: een restaurantkeuken, waar de auteur twee maanden als bordenwasser werkte, en een psychosomatische kliniek waar hij als notulist in een analysegroep meewerkte en bij allerlei andere activiteiten van de kliniek was ingeschakeld.

Normen worden door Spittler gedefinieerd als „Verhaltensforderungen für wiederkehrende Situationen“ (p. 14). Dat sluit ten dele onderzoek door gedragsobservatie uit: „Aber auf die Frage wie man sich verhalten soll, bekommen wir keine genaue Informationen darüber, wie sich die befragten Personen in Wirklichkeit verhalten würden“ (p. 18). Aan de andere kant zegt S., moet men de normstructuur van een situatie of rol reeds globaal kennen om langs de weg van interviews over wat mensen in gegeven situaties behoren te doen, zinvolle vragen te kunnen stellen en deze te kunnen interpreteren. In nieuwe situaties, zoals de auteur die voor

zich had „müssen wir zunächst das Verhalten beobachten, bevor wir nach Normen fragen können (p. 2). De auteur is zich ervan bewust, dat hem hier een methodisch dilemma wacht. Hij tracht dit te ontgaan, deels door empirische toepassing van het normbegrip te verschuiven naar de kwestie van de sankties, deels eenvoudigweg door een zeer behoedzaam zich inleven in de concrete situaties. Wat men aan dit boek dan ook waarderen kan, is met name de poging, concrete handelingen te identificeren als sancties. Het normenweefsel komt daardoor in zekere zin retrospectief aan het licht. In het eerste onderzoekje wordt vooral ingegaan op de communicatie tussen de personeelsleden in keuken en magazijn. Het tweede reikt verder, en poogt binnen te dringen in kwesties als de normconformiteit, de ambivalente werking van sancties, of de strategie van het afzien van sancties als mogelijkheid zowel ter verlaging van het conformiteitsniveau als ter versterking van het sanctiemechanisme. Het slothoofdstuk over sanctiecoalities sluit op zinvolle wijze aan bij de denkbeelden van Homans en Goffman; nagegaan wordt o.m. de invloed van prestige- en machtspositie op het al dan niet hanteren van sancties of het aangaan van sanctiecoalities in situaties waarin de regeling van een normovertreding aan de direct betrokkenen zelf wordt overgelaten.

De vraag in hoeverre de sociale werkelijkheid van normen via de bestudering van het sanctieprobleem zichtbaar gemaakt kan worden, is door dit boek niet veel dichter bij een oplossing gekomen. Als kritiek kan dit echter nauwelijks gelden, wel als beperking van een stuk sociologisch onderzoek, waarvoor men hierbinnen veel waardering kan hebben.

H. M. JOLLES

R. F. Behrendt, Zwischen Anarchie und neuen Ordnungen. Soziologische Versuche über Probleme unserer Welt im Wandel. Sammlung Rombach, Freiburg, 1967. 449 blz.

Het oudste opstel uit deze bundel dateert uit 1932. Het jongste is van 1966. De bronnen waaruit voor deze verzameling geput is zijn zeer verscheiden, en variëren van de „Schriftenreihe der Eidgenössischen Turn- und Sport-schule Magglingen“ en de „National Zeitung“ in Basel tot „Verhandlungen des deutschen Soziologentages“ van het Deutsche Gesellschaft für Soziologie en het „Jahrbuch für National-

ökonomie und Statistik“. Meer dan de helft van deze bronnen kan als „vak“literatuur aangemerkt worden.

De stukken zijn samengevat onder vier hoofden. „Der Wandel“; „Symptome der Anarchie“; „Ansätze zu neuen Ordnungen“ en „Die Nation und was mehr ist als Sie“.

Hiermee is wel het belangrijkste gezegd. Geen der opgenomen stukken rechtvaardigen een uitgebreide bespreking. Ze getuigen in het algemeen niet van een sociologische visie en zijn voor een deel duidelijk gedateerd. De naar voren gebrachte ideeën zijn doorgaans niet voldoende interessant. Behrendt's uitgangspunten lijken meer op vooroordelen dan op wetenschappelijk ontwikkelde hypothesen.

Rationaliteit, aldus Behrend, wordt alleen vertegenwoordigd door het economisch denken; politiek is irrationeel. Het zuivere kapitalisme (wat dat ook zijn mag) is verre superieur boven elk ander economisch systeem. De bureaucratie is niet in staat om de haar gestelde problemen het hoofd te bieden. (De wet van Parkinson wordt kritiekloos geciteerd). Dat geldt ook voor staatsinmenging die er onder andere schuld van is, dat het „zuivere“ kapitalisme niet tot ontwikkeling kan komen. Het liberalisme en het daarbij behorende economisch systeem, is het enige, dat een redelijk materiële welvaart en individuele ontplooiingsmogelijkheden kan geven. Dit politieke uitgangspunt komt ook duidelijk naar voren in Behrendt's visie op de Europese integratie en de relatie met de ontwikkelingslanden voor welke problematiek hij vooral heil ziet in het particulier initiatief, dat hier optreedt als: „Spontaner, pluralistischer, dezentralisierter Beteiligung von Einzelnen, Firmen, Konsortien, Berufsverbänden, Genossenschaften, Gewerkschaften und kulturellen Gruppen.“ Door alles heen is een sterk anticommunisme merkbaar.

Een interessant boekje als men het wil gebruiken voor achtergrond-informatie bij het werk van iemand die in bepaalde kringen geldt als een autoriteit op het gebied van de sociologie der ontwikkelingslanden; verder hoeft het niemand aangeraden te worden.

C. BOEF

G. M. J. Veldkamp, Sociale triptiek, Verantwoording en achtergronden van een beleid. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1968. 303 blz.

Dit boek is een bundeling van een aantal ver-

spreide tijdschriftartikelen, opstellen en inleidingen in bundels, redes, gastcolleges, bijna alle uit de tijd van het ministerschap van de beleidsman Veldkamp (vandaar de ondertitel). Nadien trad deze o.a. nog op als preadviseur voor de Vlaamse Juristen-Vereniging over de harmonisatie der sociale zekerheid in E.E.G.-verband (hier p. 103 e.v.). De „triptiek” bestaat uit: het sociaal beleid (H.II), de sociale zekerheid (H.III) en het (jonge) sociaal recht (H.IV). Sociaal beleid wordt niet beperkt tot sociaal-economisch beleid (p. 10); sociaal recht niet tot sociaal-economisch recht (p. 11, 199, 204, 107). Het — privaat- en publiekrecht omvattende — sociaal recht is ruimer dan arbeidsrecht, ook al neemt men dit laatste ruim (p. 200, 206, 227, 270, 272). De themata der trilogie worden in eenvoudige taal, ordelijk naar volgorde en indeling, duidelijk en begrijpelijk voor de ruimere lezerskring, die nu bereikt zal worden, door de theoretisch-wetenschappelijk en praktisch en politiek zeer onderlegde auteur behandeld.

Op diverse plaatsen pleit Veldkamp — soms tegen anderen in — voor codificatie van het sociaal recht in één (sociaal) wetboek (p. 115, 200, 231 e.v., 262, 278). Tekortkomingen worden niet verdoezeld (zie de 5 voorbeelden t.a.v. de sociale beleidsanalyse op p. 30-35 en de tekorten in het sociaal recht op p. 273 e.d.). Diverse kritische beschouwingen van anderen worden weergegeven (de 4 categorieën op p. 116-123) en onderzocht (p. 165 inzake de ontwikkeling der sociale verzekering; p. 253-258 betreffende de vormgeving der sociale verzekeringswetgeving). De sociologie komt direct aan de orde op p. 18, 25, 34, 55; expliciet niet op p. 123.

Verspreid door het boek treft men spotprenten uit die jaren 1961-1967, tabellen en grafieken aan. Aan 't eind zijn een bronvermelding en drie registers toegevoegd.

J. VALKHOFF

Hansi P. Pollak, Sociology post graduates of South African Universities. On behalf of Joint Committee on Sociology and Social Work. Durban, 1968. 258 pag. fol. stencil.

Dit rapport brengt uitvoerig materiaal over de huidige beroepssituatie der sociologen in Zuid-Afrika, die aldaar hun opleiding hebben genoten. De gegevens hebben betrekking op sociologen, die hun graad haalden in de periode

tussen 1941 en 1965. De onderwijsinstellingen zelf verschaften zoveel mogelijk adressenmateriaal en zorgden voor de postenquôte. Het totale materiaal betrof 180 personen, waarvan 114 de vragen in het Afrikaans beantwoordden, 66 in het Engels. De eerste categorie bleek in de respondenten ondervertegenwoordigd. Non-respons was bijna 40%. Verreweg de grootste groep afgestudeerden blijkt in het universitair onderwijs te zijn terechtgekomen (78 van de 180). Van de overigen werkt een niet onbelangrijk deel in kerkelijke functies (28, alleen mannen), en bij het gouvernement (24). Alle andere beroepsposities betreffen slechts kleine aantallen (Tabel p. 75-76). De beroepsmobiliteit is niet bijzonder groot: 62,2% is nog in het eerstgekozen beroepsveld werkzaam; 42,9% heeft zelfs nooit van werkgever gewisseld.

De antwoorden op de vraag naar beroepservaringen maken duidelijk, dat buiten de academische sfeer en de overheid de sociologie in Zuid-Afrika nog zeer weinig perspectieven geboden worden. Algemeen is ook het aan studenten gegeven advies om buitenslands te gaan studeren.

Het rapport, dat cijfermatig het maximum uit het ontvangen materiaal poogt te halen, laat een weinig rooskleurig beeld achter. Wellicht is de sociologie in een land, waar allerlei typen kritische vraagstellingen, zoals ze m.n. door de Amerikaanse vakgenoten zijn ontwikkeld, nu eenmaal niet populair zullen zijn, een weinig verlokkelijk vak om te gaan studeren en beoefenen. Slechts een enkele respondent gewaagde van een politieke carrière als wenselijk voor sociologen, 'as in that capacity they could undertake considerable public enlightenment through the contributions in debates, and might, hopefully, influence public policy in regard to social policy and race relations' (pag. 209). Enkele anderen noemden in dit licht ook de terreinen van massacommunicatie en geestelijke volksgezondheid. In sommige antwoorden blijkt ook, hoe fraai men zich soms achter het vakjargon kan verschuilen (dysfunctions, activities, conflicting with the social system), ook om dingen te zeggen die men in andere vorm liever niet in de krant zou zetten, al moet ook weer erkend, dat anderen zich juist over het zwaar Parsoniaanse termgebruik beklagen en een meer praktische oriëntatie van de opleiding bepleiten. Ook worden buitenlandse injecties dringend gewenst geacht. Op het gebied der rasserverhoudingen heeft de sociologie in Zuid-Afrika 'not made substantial contributions' (pag. 248). Me-

vrouw Pollak vraagt zich af of hier 'lack of courage' een rol speelt (p. 248-249).

Al met al: geen al te gunstig perspectief, waarvoor echter de sociologie nauwelijks enige verantwoordelijkheid draagt.

H. M. JOLLES

Wsevolod W. Isajiw, Causation and functionalism in sociology, Routledge & Kegan Paul, London, 1968, 158 blz.

Het functionalisme is dood. Leve het functionalisme. Dat zijn de uitroepen, die elkaar sinds de tweede wereldoorlog in het sociologisch-theoretisch bedrijf afwisselen zonder dat een van hen de boventoon heeft kunnen krijgen. De schrijver van dit boek, hoogleraar aan de universiteit van Windsor in Canada, besluit zijn metasociologische of precieser: methodologische studie met de tweede uitroep. Zijn literatuurstudie leidt tot het besluit, dat het functionalisme wel degelijk een grote heuristische en verklarende betekenis heeft in de sociologie. Hij heeft een aantal boeken, periodieken en artikelen van de laatste jaren over het functionalisme doorgenomen met als probleemstelling: wat is nu eigenlijk zijn causale betekenis, wat is deze theorie nu eigenlijk waard als wetenschappelijke, dus als verklarende theorie. Een relevante vraag omdat hij meent, dat naast het z.g. symbolisch interactionisme het functionalisme blijft vigeren als een van de dominante richtingen in de sociologie. Bovendien wordt het gemeenlijk gesleten als een benadering, die meer in het bijzonder sociologisch mag heten. In dit boek gaat de schrijver derhalve de elementen van de functionele theorie uiteenleggen en wordt vastgesteld dat zij zowel productieve causaliteit als telecausaliteit insluit.

De ontologische betekenis van *productieve causaliteit* is die van productiviteit, oorzakelijkheid in de zin van productie: „causation, far more than a relation, is a category of genetic connection, hence of change, that is, a way of producing things, new if only in number, out of the other things” (p. 30). *Telecausaliteit* — weer een omschrijving, de formules en formalisering kan men in het boek vinden — betekent „circumscription of the multiplicity of productive causes by their effects. It is a nexus in the future of the multiplicity of productive causes; an adaptation of the productive causes to the future. In other words, the principle expresses the idea of directed action and the idea

of means-ends: the multiple productive causes are seen as differentiated means to an end implied in their common effect, and therefore in some way determined by it”. (p. 58). Deze telecausaliteit wordt door Isajiw vooral nagegaan in het werk van Talcott Parsons, dat aanleiding voor de schrijver was deze studie te ondernemen. In het derde hoofdstuk worden het functionalisme van R. K. Merton met het structureel-functionalisme van Talcott Parsons gecontrasteerd. Merton wordt dan losgelaten, maar niet zonder dat zijn begrip functie en het onderscheid tussen manifeste en latente functie kritisch onder de loupe zijn genomen. Het vierde hoofdstuk is dan helemaal voor Parsons en bevat een uiteenzetting van diens „means-ends schema of analysis” zowel op microfunctionalistisch als op macrofunctionalistisch niveau.

De schrijver besluit dat het functionalisme zijn bijzondere verklarende waarde vooral ontleent aan zijn tele-causale strekkingen, die op hun beurt hun oorsprong vinden in de functionalistische postulaten van de samenleving of groep als een zelfregulerend en equilibrerend systeem. Maar het is juist op dit soort uitgangspunten dat de kritiek op het structureel-functionalisme zich richt. Hetgeen de schrijver noodzaakt te eindigen met de bestrijding van de objecties tegen het gebruik van organische wetenschappelijke modellen en de teleologische verklaringwijze. Het boek heeft een uitstekende bibliografie en een index, waarin men de naam van Emile Durkheim vergeefs zal zoeken . . .

H. P. M. GODDIJN

Llewellyn Gross (ed.), Sociological theory; inquiries and paradigms, Harper & Row, New York, 1967, 398 blz.

De redacteur van dit boek is ons al bekend van een voorgaand verzamelwerk, dat veel gelijkennis vertoont met het hier beschouwde n.l. „Symposion on sociological theory” (Illinois en New York 1959). Voorgaand, omdat men de indruk krijgt dat het onderhavige werk een bijdetijdse voortzetting is van het symposion, zij het dat de rolbezetting geheel vernieuwd is. Weer vinden we een variëteit van thema-tieken behandeld zowel op theoretisch als op methodologisch gebied. Oorzakelijkheid, waarden, objectiviteit, inductie-deductie enerzijds, theorieconstructie, theoretische modellen, nominalisme-realisme, holisme-atomisme, functiona-

lisme en handelingstheorie anderzijds. Weer komen verschillende specialisten aan het woord. Weer — en dat vind ik het aantrekkelijke van deze boeken — probeert men geen eenheid te forceren en worden uiteenlopende en dikwijls tegenstrijdige opvattingen bekwaam en baanbrekend naar voren gebracht. Dilemma's worden niet ontweken, alternatieven niet ontkend, paradoxen niet weggestreken.

Een voorbeeld. Deel VI, dat onduidelijk „Theorie en waarde” genoemd wordt, geeft in feite twee studies op het gebied van de kennissociologie. Benjamin Walter zoekt de relatie te verhelderen tussen kennissociologie en het probleem van de objectiviteit. Hij betoogt kuis dat sociologen hun problemen passieloos kunnen uitzoeken en objectief verklaringen van sociale verschijnselen kunnen opleveren. Anders verzeilt het wetenschappelijk bedrijf in verlamende contradicties. Irving Louis Horowitz bekijkt het anders. Hij schijnt weinig onder genoemde contradicties te lijden en wil hen liever frontaal onder ogen zien. Bij de keuze van problemen van onderzoek worden sociologen beïnvloed door de formele organisatie, waarin ze werken, hun wetenschappelijke status, de verwachtingen van de samenleving en hun dienstbaarheid aan broodheren. Een even fel als mousserend betoog, maar eerlijk en stimulerend.

De schrijvers willen doorboren naar de wortels van het sociologisch bedrijf zoals dat in feite gerund wordt. Zo schrijft Paul Meadows over „The Metaphors of Order: Toward a Taxonomy of Organisation Theory”. 's Mensen leven is een dialoog tussen orde en chaos. Veel organisatie-theorie berust op het postulaat van de orde en bij nader toezien blijken modellen, waarmee men in de organisatiesociologie werkt, op een verkapt metafysische oriëntatie te berusten, waarvan het goed is dat ze eens aan het oppervlak wordt gebracht. Arnold Rose schrijft in deel IV „Theory Formation” over de relatie tussen theorie en methode. Rose bevindt dat methoden variëren met de „image of reality”, welke de wetenschapsbeoefenaar zelf projecteert. Als resultaat gebruiken sommige onderzoekers een circulaire logica, waarbij de methode eerder conclusies projecteert dan onafhankelijk bevindingen toetst. Ten onzent heeft J. E. Ellemers in zijn inaugurale rede „Macht en sociale verandering” van dit verschijnsel frappante voorbeelden gegeven.

Misschien komt het perplexerende van dit boek nog het best tot uitdrukking in het eerste deel,

waarin Llewellyn Gros zelf vragen en problemen van de sociologische theorie en methodologie opwerpt. Hier schiet de strategie van het boek naar mijn mening haar doel voorbij. We krijgen een zestigtal pagina's voorgelegd met uitsluitend vragen, die alle pertinent zijn voor de sociologiebeoefening, maar na lezing de lezer elke moed ontnemen om überhaupt nog met die bezigheid te beginnen. Mij ontgaat de zin van een dergelijke opsomming. Zoveel sensibiliteit voor grondslagenvraagstukken verklaart de beoefening van de sociologie — en analoog van elke andere onderneming, wetenschappelijk of niet — tot zo hachelijk, dat men er maar liever van af ziet. Daarom wordt dit hoofdstuk ter lezing aanbevolen aan eerste-jaars studenten in de sociologie daar, waar zich teveel van hen hebben aangemeld. Er gaat een krachtige selectieve werking van uit. Het boek besluit met een uitvoerig personen- en zakenregister en is prachtig uitgegeven.

H. P. M. GODDIJN

J. E. Ellemers, Macht en sociale verandering. Een terreinverkenning. Inaugurale rede J. A. Boom en Zoon, Meppel 1968, 35 blz.

De oorzaken van de wat teleurstellende resultaten van empirische studies over macht, althans die welke in Amerika op het gebied van „community power” gemaakt zijn, geeft de spreker zelf al aan. Het luchtledige, waarin de „machtsprocessen” zich in de meeste Amerikaanse gemeenten schijnen af te spelen doordat ze ontkoppeld zijn van de institutionele kaders of machtsverhoudingen op staats- en federaal niveau. Dan de atomistische visie op macht, waardoor vooral *individuen* als haar bronnen beschouwd worden. Maar toch bovenal de magere theoretische behandeling van het begrip macht, waardoor vele van de genoemde onderzoeken ondanks methodische hoogstandjes de mist ingaan. Vooral theoretische verfijning en doordenking zijn een eerste vereiste, zo besluit hij zijn kritiek (pp. 21-22). Dit vereiste kan hij natuurlijk niet ontwijken, zelfs niet met een beroep op zijn leeropdracht empirische sociologie (p. 7) omdat deze rede duidelijk aantoonde, dat men met empirisch onderzoek nergens is zonder toereikende theoretische voorbereiding.

Bij Ellemers wordt het een *nabeschouwing* (pp. 22-25). Hij opteert voor Parsons definitie van macht of is het eigenlijk een definitie van *politieke* macht, want ze is nogal rationalistisch:

„een generaliseerd vermogen om doeleinden te realiseren d.m.v. bindende beslissingen, die in geval van niet-conformereren door negatieve sancties ondersteund kunnen worden” (p. 22). Ellemers ziet een verschil met de bekende definitie van Van Doorn (Sociologisch Jaarboek XI, 1957), welke „de beperking van de gedragsalternatieven van anderen” als component heeft. Maar de toepassing van negatieve sancties op non-conformisme (Parsons) is toch een vorm van het beperken van gedragsalternatieven van anderen (Van Doorn) hetzij om eigen hetzij om anderer doeleinden te bereiken?

Aan het eind van zijn nabeschouwing herinnert Ellemers zich dat hij zou spreken over „Macht en verandering”. Er is een „coupe de force” nodig om verandering bij macht te krijgen. Bij machtsuitoefening gaat het om beslissingen over de hiërarchie of prioriteit van doeleinden en de verdeling resp. toewijzing van schaarse middelen. „En hier hebben we een duidelijke aansluiting bij het verschijnsel sociale verandering”, want deze beslissingen betekenen het ingrijpen in maatschappelijke processen, met andere woorden het induceren van sociale verandering. „Beslissen . . . is in wezen niets anders dan pogen sociale verandering tot stand te brengen (p. 24). Ellemers erkent zelf al het te grote gemak van zijn redenering, wanneer hij in het voetspoor van de *filosoof* Russell een paar regels verder moet bekennen, dat macht ook een van de belangrijkste factoren is, die sociale verandering *verbindert*. Dat is ook eigenlijk de propositie, waar men voortdurend op wacht en die de actuele relevantie van het onderhavige onderwerp beter tot haar recht had doen komen. Hoe dikwijls worden niet „het ontstaan van nieuwe ideeën, het streven van achtergestelde groepen naar lotsverbetering of sociale mobiliteit” (p. 5) juist tegengehouden door machtsfactoren! In de zojuist verschenen dissertatie van Dr. H. R. Vincent „Laagontwikkelde gebieden in Europa” (Universitaire Pers Rotterdam 1968) worden daar tal van voorbeelden van gegeven.

Komt het thema „Macht en verandering” eigenlijk nauwelijks uit de doeken, een niet gering deel van de door de spreker behandelde „community power”-onderzoekingen blijken helemaal niet over „power” te gaan, maar over invloed en beïnvloeden, het nemen van besluiten en het proces van besluitvorming, over leiderschap en participatie. Allemaal begrippen, die — zoals vele andere — met macht in verband gebracht kunnen worden, maar die in een conceptueel

vacuüm blijven hangen zolang men niet begint met te omschrijven wat macht is en wat het verschil is tussen macht en de andere categorieën. Ellemers heeft deze moeilijkheden allemaal niet verheeld (p. 25), maar men vraagt zich af waarom hij hen naar boven haalt aan de hand van Amerikaanse onderzoekingen, die theoretisch en dikwijls methodisch, dus wetenschappelijk, weinig waarde hebben en bovendien, zoals hij gul toegeeft (pp. 21-22) *voor Nederland* geen betekenis hebben. „Het zwakke punt is de theorievorming” en „alleen cumulatief onderzoek kan tot werkelijke verdieping van inzicht leiden” (p. 22) zijn de bekende schibbolets, waarmee sociologische betogen plegen te eindigen. Maar wat is de waarde ervan? In „Intermediair” van 5 juli en 2 resp. 16 augustus 1968 vinden we drie artikelen van Prof. Beerling over macht, waarin aan de hand van historische en actuele voorbeelden de sociale relevantie van het *machtsverschijnsel* wordt aangegeven en bovendien met behulp van definities, onderscheidingen, typologieën en taalanalyse aan de hand van klassieke en moderne sociologen wordt verteld waar we thans staan met het *begrip* van macht en de *theorie* daarover. Drie pretentioze artikelen, maar met meer theoretische substantie dan de door Ellemers behandelde onderzoekingen tezamen ons bieden. Nemen onderzoekers wel kennis van de *voorhanden* theorie of fixeren ze liever hun aandacht op methodische en technische problemen. Ellemers geeft een paar boeiende voorbeelden van deze eenzijdige fixatie. Op het door hem verkende gebied blijken onderzoekers geen idee te hebben van de vooropstellingen, waarmee ze hun object te lijf gaan (pp. 15-17). De reputatie-methode bracht een monolithische lokale machtsstructuur aan het licht, de decisie-methode een pluralistische machtsstructuur. De gevonden verschillen bleken gevolg van de gebruikte methoden. Op voorhand verwachte resultaten werden bevestigd door de keuze van methoden. Leerzaam demonstreert Ellemers de gevolgen van eenzijdige aandacht voor methoden ten koste van theoretische reflexie, voor onderzoek *als doel in zich* ten koste van de geldigheid en betrouwbaarheid van de verkregen resultaten. Wat zullen we dan nog praten over cumulatief onderzoek?

Zowel Ellemers als Beerling wijzen bij herhaling op de eigenaardige problematiek, die de empirische bestudering van het *machtsverschijnsel* met zich brengt. Macht is een „amorfe categorie”, het *machtsverschijnsel* in zijn uitingen

niet gauw zichtbaar. Machtsuitoefening geschiedt dikwijls verdekt, met omwegen en afleidingsmanoeuvres. Men moet met onderstellingen werken, die men met behulp van reeksen symptomen en indicaties zo stellig en waar mogelijk moet zien te maken. We vragen ons af of het verstandig is de eis te blijven stellen dat ook een dergelijk verschijnsel moet worden onderzocht op grond van de gangbare methodologie van het empirisch onderzoek en met behulp van de daarin gebruikelijke methoden. Vraagt de *apartheid* van het te onderzoeken verschijnsel niet om een *aparte* methodologische strategie en veel meer methodische inventiviteit? Ellemers antwoordt aan het eind van zijn rede met een paar nuchtere suggesties, die de aandacht waard zijn en brengt daarbij de homage, die een pionier als C. Wright Mills terecht toekomt. Als „macht datgene is wat werkelijk bepaalt wat er in de maatschappij gebeurt“, wordt het tijd dat de Nederlandse sociologen daar meer aandacht aan besteden dan op dit ogenblik gebeurt. Daarop nog eens publiek de aandacht te vestigen is de verdienste van de interessante rede van J. E. Ellemers.

H. P. M. GODDIJN

Niklas Luhmann, Vertrauen. Ein Mechanismus der Reduktion sozialer Komplexität. Soziologische Gegenwartsfragen Neue Folge 28. Fred. Enke Verlag, Stuttgart 1968, 105 blz.

Vertrouwen, klaarblijkelijk een (sociaal-) psychologische categorie, lijkt op het eerste gezicht een ongewoon thema voor een sociologische verhandeling. Niettemin zou het gerekend kunnen worden tot wat de prerequisites van een sociaal systeem worden genoemd. Zonder (een zekere) vertrouwensbasis van de daarin betrokkenen zou dat niet kunnen functioneren en geen grondslag voor stabiele verwachtingen bieden. Simmel is — natuurlijk, zou men bijna zeggen — een der eersten geweest, die dat heeft ingezien. „Wir bauen unsere wichtigsten Entschlüsse auf ein kompliziertes System von Vorstellungen, deren Mehrzahl das Vertrauen, dass wir nicht betrogen sind, voraussetzt“. En: „Vertrauen, als die Hypothese künftigen Verhaltens, die sicher genug ist, um praktisches Handeln darauf zu gründen, ist als Hypothese ein mittlerer Zustand zwischen Wissen und Nichtwissen um den Menschen“. (Soziologie 343, 346) Luhmann bedient zich voor de door hem aangesneden problematiek van de functionele analyse, beroept zich vaak op Parsons c.s.,

maar is ook duidelijk fenomenologisch georiënteerd. Hij laat in het begin zien, dat de totstandkoming van de intersubjectiviteit eigenlijk al neerkomt op een reductie van een anders onberekenbare, in de zin van oncontroleerbare complexiteit. Toeneming en reductie daarvan stelt hij van elkaar afhankelijk, het zijn complementaire aspecten van de manier waarop de mens positie in de wereld kiest. Een theorie van het vertrouwen onderstelt een theorie van de tijd, omdat vertrouwen met duurzaamheid en verandering in het reine moet komen. Iets kan als een gebeurtenis worden geïdentificeerd en zo worden vastgemaakt aan een zeker tijdstip. Maar iets kan ook worden geïdentificeerd als wat schr. een „Bestand“ noemt — laat ons vertalen: een structuur, systeem of orde, onafhankelijk van bepaalde tijdstippen voortdurend. Volgens L. kunnen dergelijke „Bestände“ alleen als tegenwoordig worden geïdentificeerd en vindt het vertrouwen ook in de tegenwoordigheid haar eigenlijke basis, al is het op de toekomst georiënteerd. „Bestandssicherheit“ noemt hij de „Sicherheit schlechthin“. (9) Het is de functie van het vertrouwen het heden te versterken in zijn vermogen complexiteit te vatten en terug te brengen, anders gezegd: de „Bestände“ ten opzichte van de „Ereignisse“ te steunen. (13) Schr. gelooft niet, dat het hier bedoelde vertrouwensmechanisme door wetenschappelijk-technische manipulatie of „Sachbeherrschung“ te vervangen is. Vertrouwen betekent zoiets als zich oriënteren in een vereenvoudigde wereld, die meer informatie bevat dan in een systeem kan worden verwerkt. Het systeem vertoont dientengevolge een grotere mate van ordening (= minder mogelijkheden) dan de wereld waaruit het „getrokken“ is, het berust op een selectieve interpretatie van de werkelijkheid en verschaft zo steunpunten aan het handelen. Hoe het mogelijk is, dat dergelijke „Selektionsleistungen“ intersubjectief ingang vinden wordt door schr. aan de voorbeelden van het geld, de waarheid en de legitieme politieke macht nader onderzocht. (45v) Het zijn alle drie „generalisierte Medien der Kommunikation, die der Übertragung reduzierter Komplexität dienen“. (53) Van de systemen naar de mensen overgaande analyseert schr. wat men kan noemen de tactieken van de sociale vertrouwensverwerving en -verzekering. Als grondslag daarvan wordt aangemerkt „die Darstellung des eigenen Selbst als einer sozialen, sich in Interaktionen aufbauenden, mit der Umwelt korrespondierenden Identität“ (59) en

schr. verzekert, dat dit geen pleidooi voor conformisme is. Hij wijst ook op de functionele aequivalentie van vertrouwen en wantrouwen: wie niet vertrouwt moet, om überhaupt een praktisch zinvolle situatie te kunnen definiëren, een beroep doen op functioneel gelijkwaardige reductiestrategieën van complexiteit. (69) Aan het slot wijst hij erop, dat het vertrouwen historisch en zakelijk allerlei vormen aanneemt. In archaische gemeenschappen is het anders gefunceerd en vertoont het een andere stijl dan in z.g. ontwikkelde, het kan spontaan ontstaan of met doelbewust aangewende middelen worden verworven, het kan op personen, maar ook op systemen gericht zijn. Ondubbelzinnige ethische conclusies of aanwijzingen kunnen er niet uit worden afgeleid. Het kan alleen functioneel als eenheid worden begrepen en met andere, functioneel aequivalente „prestaties” vergeleken worden. Zowel van systemen als van personen moet worden gezegd, dat zij zonder vertrouwen niet kunnen werken en dat zij door het te verwerven of te genieten tijd (de „kritische Variabele für den Aufbau komplexer Systemstrukturen”) winnen. (89)

Aldus — in het kort — het betoog van Luhmann, dat een goed figuur slaat maar ook een enigszins aparte plaats inneemt in de serie „Soziologische Gegenwartsfragen”, waarin het als no. 28 verschenen is.

R. F. BEERLING

Carolyn W. Sherif en Muzafer Sherif: Attitude, ego-involvement and change. John Wiley & Sons, New York/London 1967, 316 p.

Dit boek bevat de voordrachten, die op een symposium aan de Pennsylvania State Universiteit werden gehouden.

Het thema van het symposium was vrij algemeen geformuleerd, nl. het inventariseren van enkele belangrijke problemen en ontwikkelingen in de theorie en het onderzoek over attitudes en verandering van attitudes. Dit bood ruimte voor bijdragen van zeer verschillende aard. Deze ruimte is aan de medewerkers inderdaad gegeven.

De verzameling bijdragen in dit boek is hierdoor zeer heterogeen geworden. De redacteurs hebben geen kans gezien enige integratie tot

stand te brengen. Dit blijkt misschien wel het duidelijkst uit het feit, dat de 13 verschillende bijdragen werden ingedeeld in 4 rubrieken die echter geen naam dragen.

De titel van het boek suggereert dat de selectie van de onderwerpen is gebeurd met speciale aandacht voor de zelfbetrokkenheid (ego-involvement). Dit blijkt wel gedeeltelijk juist te zijn. Zo schrijft J. D. Campbell over gezondheidsattituden en M. Rosenberg over de psychologische selectiviteit in de vorming van het individuele zelfrespect (self-esteem).

In andere bijdragen komt men dit gezichtspunt nauwelijks tegen. Wij noemen de artikelen van K. E. Weick over de beperkte betekenis van laboratoriumexperimenten voor de ontwikkeling van de theorie van de attitude-verandering en het artikel van L. N. Diab over de meting van attitudes.

Het ontbreken van dit gezichtspunt is niet alleen jammer omdat het de eenheid van het boek schaadt, maar ook omdat men vergeefs zoekt naar een door de titel gesuggereerde uitvoerige behandeling van de betekenis van de mate van zelfbetrokkenheid van de proefpersoon voor de processen van attitude-verandering. Dit onderwerp is recent vrij sterk in de belangstelling gekomen door het werk van Brehm, Cohen e.a. Een systematische behandeling van dit onderwerp komt niet voor.

De afzonderlijke bijdragen in de bundel staan bijna zonder uitzondering op een hoog peil. Vrijwel alle auteurs hanteren een (sociaal-) psychologische vraagstelling: sommigen sluiten zelfs zeer nauw aan bij de algemene psychologie. Wij geven als voorbeelden de uitstekende bijdrage van J. Bieri over attitudes en prikkelingsgraad — als ik de term arousal op deze wijze mag vertalen — en het artikel van O. J. Harvey over conceptuele systemen en attitude-verandering.

Het vierde deel bevat de enige 2 bijdragen waarin de analyse zich meer op macro-niveau richt. Hierin schrijven Moskos en Bell over politieke attitudes in nieuwe naties en Klapper over massa-communicatie en stabiliteit van attitudes.

Gelet op het goede gehalte van de afzonderlijke bijdragen enerzijds en de heterogeniteit van de behandelde onderwerpen lijkt het boek vooral interessant voor de lezer die een specialistische kennis paart aan een brede belangstelling voor het onderzoek naar de verandering van attitudes.

C. BOEKESTIJN

F. Sturmans, Lichamelijke invaliditeit bij jongens. Medische reeks Mens en Gezin, deel X, Dekker en v. d. Vegt N.V., Nijmegen/Utrecht 1968. 167 blz.

Dit in de medische reeks „Mens en Gezin” verschenen boek is de handelseditie van het proefschrift van gelijke titel.

Het wil een antwoord geven op de vraag naar het vóórkomen van chronische lichamelijke afwijkingen bij kinderen in kwantitatief en kwalitatief opzicht, alsmede op de vraag naar de samenhang tussen deze afwijkingen en bepaalde factoren. Bovendien wordt de belangrijke vraag beantwoord, in hoeverre deze afwijkingen leiden tot invaliditeit.

De aanleiding tot het onderzoek was het feit dat voor ons land niet voldoende gegevens op dit gebied beschikbaar zijn. Wel zijn in het verleden onderzoeken verricht, maar deze beperkten zich volgens de auteur vooral tot orthopedische en neurologische afwijkingen van het bewegingsapparaat. In een overzichtelijke literatuurstudie schetst de schrijver een beeld van voor zijn probleemstelling relevante onderzoeken.

Zowel de titel van het boek als ook de aanleiding tot de probleemstelling roepen bij de lezer de verwachting op, dat hij een voor ons gehele land representatief onderzoek voorgezet zal krijgen. Dit blijkt echter niet het geval te zijn. Het empirisch materiaal werd o.g.v. overweging van tijd, financiën en mankracht uitsluitend verzameld in een gedeelte van Limburg.

Het onderzoekresultaat is, dat onder 27.063 jongens 927 werden aangetroffen met een of meer chronische lichamelijke afwijkingen. Deze afwijkingen, waarbij die van zintuiglijke aard niet zijn inbegrepen, werden na ingedeeld te zijn in een negental categorieën, in verband gebracht met variabelen als geboortjaar, woonplaats (stad/platteland), sociale laag, aard van het ouderlijk gezin, geboortenummer e.d. In de onderzochte categorieën werden tenslotte 336 jongens gevonden die als invalide moesten worden beschouwd o.g.v. een viertal maatstaven. Indien de individuen uit deze groep die tevens zwakzinnig zijn, buiten beschouwing worden gelaten, kan het aantal invaliden tot 186 worden teruggebracht.

Hoewel het jammer is dat het onderzoek zich

heeft beperkt tot een klein geografisch gebied, mag deze studie van wetenschappelijke en praktische betekenis worden geacht. Het werk maakt een goed doordachte indruk en is systematisch en zorgvuldig opgebouwd.

J. HANSMA

Dr. H. L. A. Vlamings, Samenwerking van huisarts en maatschappelijk werkster. Dekker en Van de Vegt N.V., Nijmegen/Utrecht, 1967. 182 blz.

In dit proefschrift worden de resultaten beschreven van een project, waarin van 1 januari 1961 tot 1 mei 1962 drie huisartsen en een maatschappelijk werkster samenwerkten. Het doel van het daaraan verbonden onderzoek was:

„1. Een indruk te krijgen omtrent de frequentie, waarin de huisarts patiënten ontmoet, waarbij hij maatschappelijke problemen onderkent of vermoedt en omtrent de aard van deze problemen.

2. Na te gaan of nauwe samenwerking van huisarts en maatschappelijk werkster voor patiënten met maatschappelijke problemen effecten oplevert, die wellicht aan deze samenwerking mogen worden toegeschreven.”

Achteraf meent de schrijver dat door zijn onderzoek het eerste doel wel bereikt is, doch dat met betrekking tot de tweede doelstelling weinig positieve resultaten werden verkregen (blz. 133). Toch lijkt een experimentele samenwerking als die welke door Vlamings wordt beschreven in verband met de eerste doelstelling weinig belangwekkends te kunnen opleveren. Na de vele, in het eerste hoofdstuk beschreven, studies kan dit slechts een peiling onder anderen zijn. Een ernstig bezwaar is dat de „zieken met een maatschappelijk probleem” worden vergeleken met het totale patiëntenbestand van de drie huisartsen en niet met alle zieken gedurende de onderzoeksperiode. Wat onder maatschappelijke problemen wordt verstaan, wordt niet aangegeven. Het is alles wat door de artsen als zodanig aan de stuurgroep werd voorgelegd en door deze, op drie uitzonderingen na, als zodanig werd geaccepteerd. De vele vergelijkingen van de patiënten met een maatschappelijk probleem met het totale patiëntenbestand zijn dan ook niet erg interessant.

In principe leent een project als dit zich veel beter voor de realisering van de tweede doelstelling. Helaas krijgt men niet de indruk dat een selecte verdeling van de patiënten met

maatschappelijke problemen die in samenwerking met de maatschappelijk werkster werden behandeld en de controlegroep van patiënten met maatschappelijke problemen die de huisarts alleen behandelde, werd gewaarborgd (zie blz. 38). De grootste fout, het overhevelen van gevallen waarin samenwerking niet mogelijk bleek naar de controlegroep, wordt door de schrijver zelf al gesignaleerd (zie blz. 137).

Bij de vergelijking van de met de m.w. behandelde groep en de controlegroep blijkt dat er slechts op enkele punten significante verschillen bestaan tussen beide groepen. Ze verschillen niet wat betreft de verbetering van de medische situatie en wat betreft de „niet-materiële” maatschappelijke problemen zoals huwelijksproblemen, opvoedingsproblemen en relatiestoornissen. Beide groepen verschillen evenmin significant wat betreft de „medische consumptie” in het jaar na het experiment. „Materiële maatschappelijke problemen”, zoals arbeids-, verzorgings-, behuizings- en financiële problemen blijken wel door de samenwerking met de m.w. vaker te worden opgelost. Ook blijkt het inzicht van de arts in de sociale problematiek van zijn patiënt in de samenwerking met de m.w. vaker verdiept te worden dan bij individuele behandeling. De vaststelling van de veranderingen op deze punten geschiedde steeds door de stuurgroep.

Het zal duidelijk zijn dat de resultaten met de nodige voorzichtigheid gehanteerd moeten worden. Als ze iets inhouden dan is het wel de suggestie dat in de samenwerking met de huisarts de m.w. zich vooral moet richten op wat hier „materiële problemen” worden genoemd. Merkwaardig is dat de schrijver zelf dit niet concludeert. Is het omdat dit „een stap terug” zou betekenen of omdat het idee van de samenwerking op een hoger niveau te dierbaar is geworden?

E. TELLEGEN

S. Kirson Weinberg (ed.), The sociology of mental disorders, Analyses and readings in psychiatric sociology. Aldine Publishing Company. Chicago, 1967.

Deze „reader” bestrijkt het gehele terrein van wat wel de „psychiatrische sociologie” wordt genoemd. Ze bestaat uit negen onderdelen die samengesteld zijn uit eerder verschenen publicaties. Elk deel wordt door Weinberg ingeleid. Het eerste deel bevat een tweetal beschouwingen van Weinberg zelf over het werkteer-

van de psychiatrische sociologie. In het daarna volgende, aan de epidemiologie gewijde deel zijn de bekende projecten waaraan o.a. de namen van Dunham, Hollingshead en Srole verbonden zijn met artikelen vertegenwoordigd. Waardevol zijn de pogingen tot synthese die Weinberg zelf onderneemt. Daarnaast dient een artikel van Kleiner en Parker genoemd te worden dat niet alleen een goed literatuuroverzicht m.b.t. het thema sociale status, sociale mobiliteit en geestesziekten bevat, maar ook een nuttige poging is via de discrepantie tussen „achievement” en aspiraties als interveniërende variabele een verklaring te geven voor het soms wel en soms niet vinden van samenhangen tussen sociale status en geestelijke gezondheid. Het daarna volgende deel behandelt de invloed van allerlei sociale factoren op de persoonlijkheidsontwikkeling en – daardoor – op de geestelijke gezondheid.

Voordat vervolgens de „sociology of mental illness” aan bod komt in de delen over „The mental hospital” en „Out-patient treatment” worden eerst nog een aantal artikelen afgedrukt waarin de kwalificatie van personen als zijnde „geestelijk gestoord” van haar vanzelfsprekendheid wordt ontdaan en waarin de aandacht wordt gevestigd op de – medisch gezien – willekeurige etiketteringsprocessen die hierbij een rol spelen. Van Szasz is hier het artikel „The myth of mental illness” opgenomen, waarin hij zich keert tegen het gangbare gebruik allerlei sociaalpsychologische processen bij het sterk organisch georiënteerde medische ziektebegrip onder te brengen. Daarnaast is in dit deel vooral de bijdrage van Scheff van belang omdat hij de vraag in welke mate het verwerven van de status van geesteszieke afhankelijk is van het gedrag of de toestand van de „patiënt” tot uitgangspunt maakt van een empirisch onderzoek. Wat hij aan onderzoeksresultaten mededeelt over de gang van zaken bij de langs gerechtelijke weg gerealiseerde onvrijwillige psychiatrische opnamen zou, indien het Nederland betrof, ongetwijfeld de psychiatrische sociologie in de publiciteit hebben gebracht.

Het aan het psychiatrisch ziekenhuis gewijde deel kan het uiteraard niet opnemen tegen het helaas nooit herdrukte verzamelwerk van Greenblatt c.s. „The patient and the mental hospital”. Belangrijker lijkt me het deel dat de „posthospital adjustment” behandelt (6) waarin zowel het project van Freeman en Simmons als het onderzoek van Pasamanick c.s. met een artikel vertegenwoordigd is. Uit het daaropvol-

gende deel over „out-patient treatment” noem ik de kritische beschouwing van Miller en Mishler n.a.v. Hollingsheads c.s. New Haven onderzoek. Het boek wordt afgesloten met een gedeelte over de preventie en een over cross-culturele aspecten van psychiatrische ziekten en de behandeling ervan.

Weinbergs „reader” is een goede combinatie van empirische detailstudies en samenvattende literatuuroverzichten en theoretische beschouwingen geworden en geeft een zeer bruikbaar overzicht van de psychiatrische sociologie.

E. TELLEGEN

Fred Davis (ed.), The nursing profession: Five sociological essays. John Wiley & Sons, New York/London/Sydney, 1966. 203 p.

Dit boek omvat een vijftal opstellen van sociologen die zich bezig houden of hebben gehouden met de problematiek rond verpleegsters en verpleging. Hierbij stond mede als doel voor ogen het aangeven van beleidsalternatieven. De eerste twee essays: „Nursing Leadership and Policy: Some Cross-National Comparisons” door William A. Glaser en *The Structure and Ideology of American Nursing: An Interpretation* door Anselm Strauss schilderen het verpleegstersberoep in brede trekken vanuit een internationale vergelijking enerzijds en de historische ontwikkeling in Amerika anderzijds. De andere schrijvers behandelen deelproblemen. Hans O. Mauksch gaat in zijn essay over „The Organizational Context of Nursing Practice” vooral in op de ambigue positie van de verpleegster in de complexe organisatie van het ziekenhuis. De opleiding van verplegenden wordt besproken door Fred Davis, Virginia L. Olesen en E. W. Whittaker in „Problems and Issues in Collegiate Nursing Education”, die o.a. tot de conclusie komen dat er een toenemende kloof groeit tussen de „service” idealen welke op de verpleegsterscholen worden geïndoctrineerd en de realiteit van de verpleging. Esther Lucile Brown beweegt zich op het haar vertrouwde terrein van de verpleegster-patiënt relatie in „Nursing and Patient Care”, daarbij vooral ingaand op de Amerikaanse situatie, waarin door de institutionalisering van de verpleegsters een verandering in de relatie met de patiënt optrad.

Voor degenen die zich met ziekenhuizen bezighouden is dit zeker een lezenswaardig boek, al is het merendeel van de essays vooral geënt op de Amerikaanse situatie. E. TH. CASSEE

Jerome K. Meyers & Lee L. Bean, A decade later: a follow up of social class and mental illness. John Wiley and Sons, inc. New York, 1968. 250 blz.

In 1950 werd in New Haven een onderzoek verricht naar alle onder enigerlei vorm van psychiatrische behandeling staande personen. De resultaten van dit project zijn o.a. verwerkt in een boek van Hollingshead en Redlich, getiteld „Social Class and Mental Illness”.

In het hier te bespreken boek worden de resultaten weergegeven van een in 1960 verricht onderzoek onder de patiënten van 1950. Dit onderzoek onderscheidt zich van andere longitudinale onderzoeken op dit gebied door de variëteit van typen patiënten en behandelingsinstellingen die erin betrokken worden, door de lange periode (10 jaar) die het onderzoek bestrijkt en doordat de patiënten met een controle-groep vergeleken worden.

Drie hypothesen worden daarbij getoetst, n.l.

1. Social class is related to treatment status in 1960 at follow-up.
2. Social class is related to patient's treatment and readmission experience during the period from 1950-1960.
3. Social class is related to the former patient's adjustment in the community.

Dat al deze hypothesen — in een of andere richting — bevestigd worden lijkt me niet het meest belangwekkende resultaat van dit onderzoek. Ze zijn eerder een te schrale formulering van hetgeen in feite exploratief wordt onderzocht.

Van de resultaten lijken me vooral die m.b.t. het ontslag uit het psychiatrisch ziekenhuis van belang. Het blijkt dat patiënten uit hogere sociale klassen eerder ontslagen worden dan die uit lagere sociale klassen. De ontslagen patiënten uit de hogere sociale klassen scoren op de gehanteerde Gurin symptomenlijst hoger (d.w.z. ongunstiger) dan de ontslagen patiënten uit de lagere sociale klassen, terwijl in de controle-groep van „gezonden” de verhoudingen juist andersom liggen. De ontslagen patiënten uit hogere sociale klassen staan na ontslag vaker onder nazorg dan de patiënten uit de lagere sociale klassen.

De schrijvers concluderen hieruit dat in het ziekenhuis bij gelijke symptomatologie de ontslagmogelijkheden van de patiënten uit de lagere sociale klassen relatief ongunstig beoordeeld worden. In zekere zin wordt dit pessimisme gerechtvaardigd door de bevindingen

t.a.v. de nazorg, voor zover de nazorg als een onmisbare schakel in het herstel-proces wordt opgevat. Uiteraard zijn deze en andere resultaten van dit onderzoek niet zonder meer generaliseerbaar voor landen met een andere organisatie van de gezondheidszorg. Maar ook afgezien van die generaliseerbaarheid van de resultaten, blijft dit werk door de opzet lezenswaard. Tot nu toe bestond er niet een studie waarin op deze wijze de activiteiten van verschillende psychiatrische instellingen t.a.v. bepaalde patiënten enerzijds en het psychisch en sociaal functioneren van deze patiënten anderzijds longitudinaal werd onderzocht.

E. TELLEGEN

Helga Reimann, „Die Mental Health Bewegung. Ein Beitrag zur Kasuistik und Theorie der sozialen Bewegung“. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) Tübingen, 1967, 119 blz.

De „Mental Health“ beweging is ontstaan na de publicatie van het boek van Clifford Whittingham Beers „A mind that found itself“ in het jaar 1908. Daarin beschreef Beers zijn ervaringen tijdens een drie jaar durend verblijf in een psychiatrische inrichting en deed hij een oproep te komen tot een organisatie ter bestrijding van wantoestanden in de inrichtingen en verbetering van de preventieve geestelijke gezondheidszorg.

Dit initiatief heeft eerst in Amerika en daarna op wereldwijde schaal weerklank gevonden. De tegenwoordige „World federation for mental health“ is eruit voortgekomen.

In haar Heidelbergse dissertatie heeft Helga Reimann de geschiedenis van de „Mental health“ beweging beschreven. Ze wilde daarbij de hypothese toetsen dat deze beweging sociologisch gezien als een „sociale beweging“ beschouwd kan worden. Een speciaal hoofdstuk in haar boek is daarom gewijd aan verschillende sociologische definiëringen van het verschijnsel „sociale beweging“, uitlopend in een opsomming van een aantal essentiële kenmerken. Dat de gestelde hypothese dan bevestigd wordt is, na hetgeen daarvoor al over deze beweging is meegedeeld, niet zo verrassend meer. Een onderwerp als dit lijkt ook niet geschikt te zijn voor „hypothese toetsend“ onderzoek.

Maar afgezien van die misplaatste methodologische pretenties, is deze dissertatie een bijzonder lezenswaardig geschrift geworden. Ze biedt allereerst een boeiende beschrijving van de

lotgevallen van Beers. Wat daarbij vooral opvalt is de grote welwillendheid, waarmee befaamde psychologen en psychiaters uit die tijd zijn ideeën ontvingen. Via een analyse van toenmalige ideologische ontwikkelingen in Amerika laat de schrijfster zien dat in dit geval inderdaad gezegd kan worden dat de tijd „rijp“ was voor Beers' initiatief. Als een van de interessante punten uit de analyse van de latere ontwikkeling van deze internationale beweging noem ik hetgeen over de irritatie onder de meer zuiver wetenschappelijk ingestelde psychologen en psychiaters wordt geschreven. (p. 95). In het laatste hoofdstuk van het boek laat de schrijfster nog eens zien welke kenmerken de „Mental health“ beweging met andere sociale bewegingen gemeen heeft. Aanknopingspunten voor vergelijkingen zijn er genoeg. Ik noem slechts de pathologische charismatische leider en de latere bureaucrativering als welhaast klassieke fenomenen. Dit boek is dan ook niet alleen voor de psychiatrische sociologie, maar ook voor de studie van sociale bewegingen in het algemeen een aanwinst.

E. TELLEGEN

MASSA-COMMUNICATIE

A. H. S. Stemerding, Vorming, voorlichting, beïnvloeding in de moderne maatschappij, Aula nr. 339, 1967. 205 p.

Eigenlijk zou een boekbespreking, althans gedeeltelijk, moeten bestaan uit een onderzoek naar het oordeel van de lezers van het boek. Het oordeel van de recensent is immers gebaseerd op zijn eigen, noodzakelijk zeer beperkte ervaring met de stof. Lezers met een ander referentiekader en lezers voor wie de stof betrekkelijk nieuw is, zullen het boek ook noodzakelijkerwijs anders beoordelen. Het is merkwaardig dat boeken, althans in Nederland, niet aan een pre-test worden ontworpen, terwijl dat wel gebeurt met advertenties, films en televisie-programma's. En juist een boek dat zich met beïnvloedingsvormen bezighoudt en afgestemd is op „hen die beroepshalve met de behandelde problemen bezig zijn“, maar ook op „een ieder die geïnteresseerd is in hetgeen zich in de huidige samenleving voltrekt“ (voorflap) zou zich voor een dergelijke pre-test uitstekend lenen.

Wie is Uw recensent, dat hij zich zou verwaardigen te beoordelen of zulke mensen niet bijzonder veel nut van het onderhavige boek zouden kunnen hebben?

Het is daarom goed vooraf duidelijk te maken op welke premissen mijn oordeel is gebaseerd, zodat een ieder die deze niet deelt, mijn oordeel gevoelig kan verwerpen.

Ik ga er van uit:

dat er veel te veel boeken verschijnen, zodat een ieder zich zou behoren te onthouden van publikaties, tenzij hij iets geheel nieuws te zeggen heeft, danwel hetgeen anderen gezegd hebben op een zodanige heldere en duidelijke wijze kan samenvatten dat hij met zijn publikatie orde in de chaos van literatuur schept in plaats van tot de chaos bij te dragen.

In negen hoofdstukken, verdeeld over 191 pagina's, tracht de schrijver vooral orde te scheppen in datgene wat er over verschillende beïnvloedingsprocessen en-methoden bekend is. Hij baseert zijn beschouwingen verheugend veel op de resultaten van onderzoek maar knoopt daaraan toch ook eisen opinies vast. Hij behandelt zeer concrete onderwerpen, zoals het gebruik van het flanelbord, maar gaat in hoofdstuk 9 ook een typologie van de veranderingen in de westerse samenleving niet uit de weg: „van een traditionele naar een rationeel-bureaucratische samenleving”.

Een staaltje van de behandelde onderwerpen: de leersituatie, voorlichting, reclame, bedreiging van het bestaan, idealen als drijfveer, het konflikt, het beeld versus het woord, film, televisie, radio, het dagblad, hersenspoeling, leiderschap en macht, onderwijsvernieuwing, om er maar een paar te noemen.

Onze gedachten gaan uit naar de mensen, „die beroepshalve met de behandelde problemen bezig zijn”. Weten zij na lezing van het boek wanneer, hoe en met welk effect zij een flanelbord moeten gebruiken, of film, of gedrukte stukken? Weten zij wat voor weerstanden er tegen veranderingen kunnen zijn? Hebben zij enig inzicht gekregen in de mogelijkheden van hun beïnvloedingsakties?

Nogmaals, ik wil niet op hun stoel gaan zitten, maar het lijkt mij twijfelachtig.

Een zo breed terrein van onderwerpen, waarover een zo grote hoeveelheid literatuur bestaat, is niet binnen het bestek van 191 pagina's te behandelen, zeker niet als men de aspiratie heeft dat ook nog te doen in het kader van een algemene beschouwing over maatschappelijke veranderingen. Orde in de chaos wordt er der-

halve niet geschapen.

Blijft over de vraag of Stermerding nieuwe gedachten naar voren brengt die het lezen van het boekje de moeite waard maken. Geregeld treffen wij in de tekst opmerkingen aan die de indruk maken niet te zijn ontleend aan de visie van anderen, maar die een eigen inzicht weergeven. Zo'n opmerking is bijvoorbeeld de volgende:

„de kracht van de film ligt in het op indringende wijze overbrengen van een enkel thema. Het(?) verdraagt geen genuanceerde veelzijdigheid, geen afwegen of kritische bezinning. De boodschap is een dwingende suggestie. Een film toont ons niet zonder meer personen en gebeurtenissen, maar tevens een bepaalde houding daartegenover en dwingt ons tot participatie aan deze stellingname.”

Door een dergelijke opmerking lijkt het of de schrijver niet op de hoogte is van moderne films, noch met het moderne denken over films. De tendentie in het moderne filmen is juist dat de toeschouwer bij het gebeuren in de film wordt betrokken, wordt uitgenodigd zelf zijn standpunt ten aanzien van het gebeuren te bepalen en geen bepaalde visie wordt opgedrongen.

Ook op andere plaatsen poneert de schrijver stellingen waarover men met hem zou willen discussiëren.

Daarbij lijkt het er dikwijls op, dat de schrijver heeft moeten kiezen tussen of een duidelijke, of een beknopte formulering van zijn standpunt, waarbij de laatste mogelijkheid bijna steeds heeft gewonnen.

Diverse slordigheden in het taalgebruik maken de indruk dat van haastwerk sprake is. Bovenstaand citaat was er een voorbeeld van. Wat te denken van een beeldspraak als: „het in smeedijzer gevatte uithangbord van vroeger wordt nu als een kleurige serpentine hoog door de lucht voortgetrokken” of „De dynamiek spant zich hijgend naar de toekomst.” Er wordt ook slordig met namen omgesprongen: A. W. van den Ban wordt in de tekst voortdurend van *der* Ban genoemd.

Sociologen zullen geïnteresseerd zijn in het laatste hoofdstuk: „Van een traditionele naar een rationeel-bureaucratische samenleving”. De typologie waarvan hier sprake is omvat zeker een aantal tendenties in de veranderingen in de westerse samenleving. Mij interesseerde het vooral te lezen van welke maatschappij-visie de schrijver uitgaat: Welnu, in het traditionele maatschappijtype „gaat een dwingende kracht

uit van de externe wereld om zich te conformeren aan waarden die in het belang zijn van een ideaal maatschappijtype. De ideologie baant zich een weg met behulp van sankties."

Van die ideologieën moeten we nu maar eens af: paragraaf 9.2 heet: „effectieve verandering: het antwoord op een technologische evolutie." Aanpassing aan de gewijzigde omstandigheden is het parool. Weliswaar is „ineffectiviteit een normaal ontwikkelingsverschijnsel" en is „de ijskast... nog niet het hulpmiddel geworden dat het kan zijn wanneer hij ingezet wordt als status-element in de sociale relatie", maar daar moeten we natuurlijk zo gauw mogelijk overheen: „ineffectiviteit ontstaat wanneer de mens zijn innerlijke houding nog niet heeft aangepast aan de nieuwe mogelijkheden".

Alles dient zich aan te passen aan de technologische evolutie: het onderwijs, het bedrijfsleven, de houding ten opzichte van de arbeid, de reclame, de politieke partijen, het verenigingsleven enz.

Nergens vraagt de schrijver zich af, of het nu wel zo juist is achter de technologische evolutie aan te hollen. Nergens in zijn betoog klinkt iets door van de „lof der onangepastheid", die dacht ik, duidt op een werkelijke progressiviteit. Het gaat er niet om te trachten de ontwikkelingen bij te houden, maar om er richting aan te geven. Richting geven aan een ontwikkeling kan men alleen als men weet waar men met de samenleving naar toe wil. Ik kan mij niet voorstellen hoe men dat zou kunnen doen zonder ideologie.

Achter in het boek treft men een lijst aan van de door de schrijver geraadpleegde literatuur. Deze lijst is geschikt als verantwoording, niet als wegwijzer in de literatuur voor de geïnteresseerde leek of de man van de praktijk. Daarvoor ontbreken te veel werken van algemene aard en wordt anderzijds te veel literatuur genoemd, die een zeer specifiek of zeer technisch karakter heeft.

Op grond van mijn premissen kan ik konkluderend de titel aanhalen van een liedje uit het cabaret Pepijn: „Voor mij... hoeft het niet."

H. 't HART

BEROEP, BEDRIJF, ORGANISATIE

J. M. Dirken, Arbeid en Stress: het vaststellen van aanpassingsproblemen in werksituaties

J. B. Wolters, Groningen, 1967, IX, 233 pp.

In deze handelsuitgave voor het N.I.P.G. (als dissertatie getiteld: „Het meten van „stress" in industriële situaties: een multidisciplinaire ontwikkeling van een algemeen diagnosticum") geeft Dirken een boeiend verslag van zijn theoretisch uitgangspunt, het operationaliseren en de resultaten van zijn instrumenteel-nomologisch onderzoek.

In zijn eerste hoofdstuk, de praktische probleemstelling legt hij de nadruk op een interdisciplinaire benadering. Hij signaleert de trend dat de ongeveer 500 bedrijfsgeneeskundigen, bedrijfspsychologen, sociaal psychologen en sociologen in de nederlandse industrie zich steeds meer gaan bezighouden met de diagnostiek en manipulatie van werksituaties ten dienste van de werknemers dan met de individuele of groeps-diagnostiek en -manipulatie ten dienste van het werk. Ook hier gaat men, zoals in de onderwijswereld van onderwijszwakke leerling naar leerlingzwak onderwijs, meer aandacht geven aan de werkorganisatie die onangepastheid bevordert bij individuen en werkgroepen.

Voor een dergelijke brede industriële gezondheidszorg zijn begrippen, die door zuivere wetenschappen op „Reinkulturen" zijn ontwikkeld, ontoereikend.

Zijn theoretische ontwikkeling van het begrip „stress" in systeemtermen levert een bijzonder rijk uitgangspunt op nl. de mate waarin energie en aandacht aan de extern-gerichte gedragingen onttrokken worden ten bate van de homeostase en integriteit van het ik. Een dergelijke stress kan ontstaan uit een tekort aan stressoren, excessieve systeemeigen stressoren en systeemvreemde stressoren.

Dirken legt er met recht de nadruk op dat een dergelijk stressbegrip eveneens op groepen en organisaties kan worden toegepast. Zoals gewoonlijk is de overgang van theorie naar meetinstrument wat mager. Hij komt in hoofdstuk 3 tot een vragenlijst om algemeen lichamelijk onbehagen ten gevolge van de frekwente en chronische effecten van langdurig inwerkende externe oorzaken in industriële situaties bij arbeiders te meten. Zijn indirecte criteria om psychologische stress te meten vermelden dan b.v. bij organisatorische criteria alleen maar registratie of arbeiders wel dan niet in ploegendienst werken en wel dan niet tariefwerk of machinaal gebonden werktempo hebben. Waarschijnlijk zullen hier de produk-

tieplanning, „critical incidents”, de mate van voorspelbaarheid en consensus tussen hiërarchische lagen in de organisatie, statusincongruentie e.d. meer als stressor fungeren dan het feit alleen van wel of geen tariefwerk. Dirken is zich echter duidelijk bewust, dat hij, begonnen met een brede theorie, steeds verder is teruggekrabbeld naar een klein gebied van onderzoek (p. 67). Het is voor een recensent te gemakkelijk om achteraf het te beperkte gebied van metingen te kritiseren, terwijl elke onderzoeker soortgelijke praktische beperkingen zal ontmoeten.

Bij het ontwerpen van zijn Vragenlijst voor Onderzoek van de Ervaren Gezondheidstoestand (V.O.E.G.) worden de uitgangspunten en beslissingen duidelijk beschreven vanuit een brede literatuurkennis. Sociologen zal het opvallen dat voornamelijk van psychologische en medische literatuur is uitgegaan en dat b.v. studies van Gadourek ontbreken.

Het tweede deel behandelt de resultaten van het instrumenteel-nomologisch onderzoek, uiteraard binnen de nogal nauwe grenzen, bij 2460 proefpersonen Dirken's praktische principe was „zodra het even past binnen het plan de campagne, moeten wij meten wat en waar het maar kan”. Merkwaardig is overigens dat als tegenprestatie een vertrouwelijk rapport aan het onderzochte bedrijf gegeven werd, maar dat hij niet vermeldt, in hoever de onderzochten zelf inzage hadden b.v. in hun score t.o.v. het gemiddelde.

Het lijkt mij een eerste vereiste dat niet het bedrijf alleen, maar met name elke proefpersoon enige tegenprestatie krijgt. Zijn onderzoeksmateriaal is indrukwekkend, grondig geanalyseerd en met vele interessante zijprojecten naar het antwoordproces, zoals dichtomisering, moeilijkheidsgraad, context-effekt, proefleidereffekt, antwoordstijl en klachteneigendheid. Het is jammer dat in de handelseditie niet terug te vinden is wie er nog meer aan dit onderzoek hebben meegewerkt. De hoeveelheid materiaal doet een team vermoeden, maar de rapportering is die van een „lone wolf”. Mijn vermoeden is dat hier de academische traditie van de individuele proefschriftprestatie in strijd is met de werkelijkheid van een projectleider in onderzoekingen van een dergelijk kaliber. Wanneer dit vermoeden op waarheid zou berusten, doet dit overigens niets af aan de indrukwekkende prestatie.

Bij zijn konklusies in hoofdstuk 9 komt Dirken niet meer tot een even breed toepassings-

gebied als bij zijn theorie. Zijn industriële stressors blijven naar mijn mening te beperkt, al geeft hij duidelijk aan dat zijn V.O.E.G. onderzoek slechts dient als een eerste doorlichting van de interactie van arbeiders en werksituatie. De praktische bruikbaarheid wordt door hem vnl. benadrukt door de gemakkelijke afname, scoring en normering, maar niet door de uitbreiding naar b.v. organizationaal health te belichten en de voorwaarden voor verder onderzoek in deze richting.

Een kleinigheid moet me nog van het hart: soms gebruikt de schrijver m.i. onnodige nieuwe termen. Ik begrijp tenminste niet waarom een bifasische procedure beter is dan een procedure in twee fasen of misschien zelfs een werkwijze in twee stappen.

Het nut van een klassieke opleiding kan beter anderszins aangetoond worden.

Samenvattend kan dit boek als een belangrijke stap naar de ontwikkeling van een algemeen diagnosticum gekenschetst worden. Het doet mij inzien naar de beloofde resultaten in andere landen. Ik verwacht echter dat de V.O.E.G., als epidemiologisch meetinstrument bij bevolkingsonderzoek, als tussenstadium een nadere uitwerking en aanvulling behoeft op het niveau van werkorganisaties.

P. HESSELING

Dr. P. Coetsier. Het Werk aan de Lopende Band. Een bedrijfspsychologische studie. Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij, Antwerpen 1966. 197 blz.

Het Werk aan de Lopende Band is een verslag van een onderzoek naar de werkbeleving van arbeiders van een automobielassemblage bedrijf in België; filiaal van een buitenlandse onderneming, waar uitsluitend uit elders vervaardigde onderdelen automobielen worden geassembleerd.

Het boek begint met een beknopt — en m.i. wel erg onvolledig — overzicht van literatuur op het terrein van montagearbeid; in het bijzonder met betrekking tot de automobielindustrie. Deze oriëntatie leidt tot de conclusie dat onze kennis nog zeer onvolledig is, en dat met name de onderzoeken veelal niet gebaseerd zijn op gegevens verkregen uit daadwerkelijke participatie in het werk. Dientengevolge werd een onderzoeksoptzet gekozen, waarbij op basis van een combinatie van observatie en daadwerkelijke participatie („zelfuitoefening”) in-

zicht werd verkregen in die aspecten van de arbeid die relevant zijn voor de werkbeleving. Vervolgens werd een interview-leidraad samengesteld waarin deze aspecten (onderverdeeldbaar in o.a. de categorieën werkinhoud, arbeidsomstandigheden, organisatie van de arbeid en menselijke betrekkingen) zijn omschreven. Uit de gebruikte indeling blijkt, dat het participatie onderzoek niet geleid heeft tot de ontdekking van dimensies, die niet reeds uit voorgaand onderzoek van het survey-type naar voren zijn gekomen.

De interviews werden op het werk gehouden, waarbij de intervieweer de arbeider met zijn werk hielp, zodat geen oponthoud kon ontstaan. De gegevens werden direct na het interview schriftelijk vastgelegd.

Het gecodeerde materiaal werd onderworpen aan een variantieanalyse, per werkgroep, tussen werkgroepen en voor alle groepen tezamen. men.

Daaruit blijkt, en dit is de voornaamste conclusie, dat de variantie in de waardering van aspecten van de arbeid, onafhankelijk is van de geïnterviewde persoon. De verschillen in werkbeleving zijn derhalve inderdaad een functie van de arbeidsomstandigheden in objectieve zin. Ten aanzien van bepaalde aspecten bestaan voorts significante verschillen tussen werkgroepen, die samenhangen met de aard van het werk dat zij verrichten. Met uitzondering van het oordeel over de sociale betrekkingen, dat positief is, is de werkbeleving uitgesproken negatief, waarbij vooral de negatieve waardering van inconveniënten als lawaai, vuilheid, kans op verwondingen, slechte ventilatie en vermoeidheid opvalt. Interessant is, dat het herhaalkarakter van de arbeid niet in alle groepen als negatieve component wordt genoemd. Dit houdt verband met het feit dat het type te assembleren product veelvuldig verandert zodat zelfs een te grote veranderlijkheid kan leiden tot klachten, voornamelijk in verband met de loonfluctuaties die daaruit kunnen voortvloeien.

Men kan zich afvragen of de gebruikte statistische techniek, de variantie analyse die hier uitsluitend gebruikt is, voor dit onderzoek wel de meest geschikte is. Meer informatie ook meer betrouwbare informatie zou mijns inziens zijn verkregen indien de unidimensionaliteit der onderscheiden dimensies eerst statistisch was onderzocht. Bij de in dit onderzoek gevolgde interviewprocedure is het ook gewenst de betrouwbaarheid van de interviewresultaten op

enigerlei wijze te toetsen terwijl ook bij de codering van een vrij interviewprotocol problemen kunnen ontstaan. De schrijver laat ons in het ongewisse welke maatregelen hij op deze punten heeft genomen.

L. U. DE SITTER

Edgar Dahl, Die Unternehmensberatung: Eine Untersuchung ausgewählter Aspekte beratender Tätigkeiten in der Bundesrepublik Deutschland, Anton Hain, Meisenheim am Glan, 1967, 238 p.

De bedoeling van dit boek is om een afgerond beeld te geven van alle externe raadgevende activiteiten in W. Duitse bedrijven met het oog op het ontstaan en de ontwikkeling van een nieuw beroepskomplex. Dahl gaat uit van Merton en Parsons en ondersteunt dit met vele en lange citaten. Zoals bekend leent het Mertoniaanse en Parsoniaanse jargon zich bijzonder goed voor uitvoerige nominalistische klassifikaties die in het Duits fraai tot uitdrukking kunnen komen. Voor de lezer ontrolt zich dus het theoretische begrip van de bedrijfsraadgeving in al zijn te verwachten aspecten, zoals indirecte en directe functies, indirecte en latente vormen naast directe en manifeste, determinanten van de beïnvloedingsmogelijkheden, zoals contacten, maatschappelijke positie, status en macht, en tenslotte enige aspecten van specialisering en professionalisering. Halverwege het boek worden bij de beschrijving van deelaspecten antwoorden op een vragenlijst vermeld. Deze vragenlijsten werden naar 168 leden van een vereniging van industriële raadgevers gestuurd, maar door niet-beantwoorden en vele andere restricties zijn slechts 69 ingevulde enquêtes bruikbaar. Wat de schrijver „empirische Erhartung” noemt komt dus voor elk beschreven deelaspect neer op enkele tientallen antwoorden verdeeld over een groot aantal categorieën. Het is een weinig indringende, woordrijke theoretische verhandeling over raadgevende activiteiten in de industrie en een schoolvoorbeeld van formalistische sociologie. Nu wordt in het voorwoord vermeld dat de Kölner Beiträge für Sozialforschung und angewandten Soziologie bedoeld zijn om de sociologie als empirische wetenschap („Vor nur 15 Jahren eind Programm. . . jetzt auch in Deutschland ein Faktum”, zoals Kröning in het voorwoord vermeldt) naar voren

te brengen en wel speciaal bestemd voor vak-sociologen.

Naar mijn mening toont dit boek aan dat een uitvoerige en statische begripsanalyse in de Parsoniaanse en Mertoniaanse traditie zonder indringende veldstudies bloedeloze lektuur oplevert en ik kan het alleen maar plaatsen als een aanloop voor empirische toetsing, maar dan hopelijk met meer aandacht voor conflicten en belangtegenstellingen.

P. HESSELING

H. L. Wilensky, Organizational Intelligence, Knowledge and policy in government and industry. Basic Books. New York/London, 1967. 226 blz.

Wilensky heeft met dit boek een originele en boeiende bijdrage tot de organisatiesociologie geleverd. Men krijgt wel eens de indruk, dat de organisatiesociologie meer belangstelling heeft voor de sociaal-psychologische benadering dan voor de macro-sociologische. Wilensky heeft met dit boek evenwel duidelijk onderstreept, dat de macrobenadering niet gemist kan worden. Jammer is overigens, dat hij hoegenaamd geen poging doet de micro- en macrobenadering te integreren. Wel legt het een interessante link tussen de organisatiesociologische benadering en de politicologie.

Wilensky stelt, dat er vier fundamentele problemen zijn waar de organisatiesociologie zich mee bezighoudt, namelijk a) de doelbepaling, b) leiderschap (control), c) de vernieuwing en d) de „intelligence”, verder door hem omschreven als „... the problem of gathering, processing, interpreting and communicating the technical and political information needed in the decisionmaking process”. In feite dus het probleem van de informatieuitwisseling binnen en tussen organisaties. Z.i. is met name dit „intelligence”-aspect van het organisatiegebeuren door de sociale wetenschappen ten onrechte ernstig verwaarloosd. Ten onrechte, omdat de gevolgen van „intelligence”-mislukkingen heel wat ernstiger gevolgen kunnen hebben, dan bv. falend leiderschap in de lagere niveaus van de organisatie en juist aan deze leiderschapsfunctie is wel zeer veel aandacht besteed. Wilensky sluit met zijn benadering sterk aan op het werk van Simon en op de theorieën van enkele systeemtheoretici.

Twee categorieën van hypothesen worden in deze studie ontwikkeld: a) met betrekking tot

het gebruik van de „intelligence”-functie en b) met betrekking tot de oorzaken van „intelligence”-mislukkingen.

Voor wat het eerste aspect betreft wordt onder meer gesteld, dat naarmate de omvang van de organisatie toeneemt, de mate van specialisatie en centralisatie eveneens toenemen, terwijl ook de doeleinden en het lidmaatschap meer heterogeen worden. Dit leidt ertoe, dat de behoefte aan „intelligence-experts” toeneemt. Verdere determinanten van het aantal en type bronnen dat men recruteert ten behoeve van deze functie zijn: a) de mate van spanning tussen de organisatie en haar omgeving (bv. public relations experts); b) het belang van het handhaven van interne solidariteit in de organisatie; c) de mate waarin de organisatie zich zelf ziet als werkende in een gerationaliseerde omgeving (behoefte aan juridische, economische e.a. specialisten om de continuïteit te kunnen waarborgen).

De risico's welke aan deze toename van „intelligence”-experts verbonden zijn, zijn overigens legio. In vele gevallen ziet men dat ze fungeren als een vorm van „window-dressing” („They (the administrative leaders) throw in their „research” staff ritualistically, much as a tribal leader, embarking on war, calls on the shaman for supporting incantation”). Daarnaast ziet men dat deze experts zich vaak laten leiden door wat Wilensky noemt „preconceptions” en „slogans”, met het gevolg dat men ondanks duidelijke tegenovergestelde bewijzen tot foutieve cq. minder betrouwbare beslissingen komt. Wilensky illustreert zijn hypothesen uitvoerig met voorbeelden voornamelijk ontleend aan politieke gebeurtenissen. Zo gaat hij in op Pearl Harbor, het Varkensbaai-incident, de Cubaanse missile-crisis, het conflict Truman—Mac Arthur, de strategische bombardementen van de geallieerden gedurende de tweede wereldoorlog, etc. Zijn interpretatie van deze gebeurtenissen is bijzonder knap en ongemeen boeiend. Toch vraag ik mij af of het niet mogelijk is om op basis van dezelfde literatuur in sommige gevallen tot tegenovergestelde conclusies te komen. M.a.w. wordt bij de interpretatie niet teveel naar hypothesen toegewerkt?

Bij zijn bespreking van de structurele problemen welke zich bij „intelligence”-mislukkingen voordoen gaat Wilensky in op de betekenis van de hiërarchie, de specialisatie en de centralisatie. Ook hier slaagt hij erin om aan de hand van zeer realistische voorbeelden de tekortkomingen van onze organisatorische structuur aan te tonen.

Resumerend kan gesteld worden, dat Wilensky een onderzoeksterrein heeft aangeboord, dat voor de organisatiesocioloog vele perspectieven opent.

M. R. VAN GILS

P. J. Willems & J. F. Janmaat, Het bedrijf en de werkende gehuwde vrouw. Verslag van een onderzoek uitgevoerd door het Gemeenschappelijk Instituut voor Toegepaste Psychologie te Nijmegen, afdeling research. Commissie Opvoering Productiviteit van de S.E.R., Den Haag, mei 1968. 95 blz.

Het onderzoek „Het bedrijf en de werkende vrouw”¹⁾ werd verricht in opdracht van het Ministerie van Economische Zaken op advies van de Commissie Opvoering Productiviteit van de S.E.R. en het werd uitgevoerd door dr. P. J. Willems en drs. J. F. Janmaat.

Het doel van het onderzoek was: een exploratie van de relatie tussen het bedrijf en de werkende gehuwde vrouw, alsmede het verkrijgen van inzicht in de feitelijke aard van die relaties en het formuleren van suggesties voor de vormgeving van het bedrijfsbeleid ten aanzien van de gehuwde werkende vrouw. Ook lag het in de bedoeling te komen tot thema's en vraagstellingen voor voortgezet, meer gericht onderzoek.

Onderzoekers zijn uitgegaan van de stelling, dat het voor een zo gunstig en doelmatig mogelijke inschaling van de gehuwde vrouw in het arbeidsproces noodzakelijk is, dat enerzijds het bedrijfsleven zich aan de specifieke situatie van de gehuwde vrouw aanpast en anderzijds, dat de gehuwde vrouw zich aanpast aan de eisen van de bedrijfsorganisatie. In het onderzoek moest worden volstaan met een vrij beperkte steekproef die niet representatief was voor alle Nederlandse bedrijven met gehuwde werknemers. In totaal werden 18 bedrijven benaderd. Vraaggesprekken werden gevoerd met de personeelsleiding en het bedrijfskader. Verder werden 255 gehuwde werkende vrouwen geïnterviewd alsmede hun echtgenoten en ook werden 155 niet meer werkzame gehuwde vrouwen, alsmede hun echtgenoten, geïnterviewd. Er werd gewerkt met attitude-schalen. Over de motieven van de vrouwen om in loondienst te werken geeft het rapport interessante uitkomsten. Verreweg het belangrijkste motief is het willen beschikken over wat extra geld om eens iets extra's te kunnen doen. Daarnaast ondervinden de vrouwen vooral de sociale con-

tacten op hun werk als waardevol.

Het eindrapport is ter wille van de praktische bereikbaarheid op beknopte en niet-technische wijze samengesteld: de vragenlijsten en gegevens over de statistische verwerking werden om die reden niet in de publicatie opgenomen. Voor zover het geven van suggesties en het aangeven van wegen voor voortgezet onderzoek lijkt slechts in beperkte mate aan de bedoeling te zijn beantwoord.

C. B. Tr. SAID-BLIJDENSTEIN

¹⁾ Een uitvoerige bespreking van de inhoud van deze publicatie wordt gevonden in Intermediair 17. van 16 augustus 1968.

P. J. Rulon, D. V. Tiedeman, M. M. Tatsuoka and C. R. Langmuir, Multivariate statistics for personnel classification. Wiley & Sons, New York, 1967, 406 blz.

Dit boek is niet een algemene inleiding in de statistische methoden van personeelsclassificatie, het beschrijft één der wegen die tot oplossing van de daarbij rijzende problemen kunnen leiden. De grondgedachte is eenvoudig. Men legt de testbatterij die men bij de classificatie wil hanteren, voor aan een aantal ijkingsgroepen, voor elke job één. In een ijkingsgroep worden alleen werknemers opgenomen, waarvan gebleken is dat zij in de betrokken job passen. Bestaat zo'n groep uit P personen en omvat de batterij V variabelen, dan is het resultaat voor te stellen als een puntenwolk van P punten in een V-dimensionale ruimte. De meeste punten bevinden zich meer of minder dicht bij het centrum van de wolk. Verre punten vertegenwoordigen atypische personen.

Test men nu een sollicitant met deze batterij, dan kan met behulp van de puntenwolk worden vastgesteld, hoever hij van het centrum verwijderd is. De schrijvers definiëren een „centourscore”, die aangeeft hoeveel procent van de punten van de ijkingsgroep ten minste even ver uit het centrum ligt als het punt van de sollicitant. Een hoge centourscore duidt tot op zekere hoogte op een grote geschiktheid voor de job. Een door de schrijvers niet vermeld voordeel is, dat deze methode impliciet compensatorisch (een tekort op één selectievariabele wordt gecompenseerd door een teveel op een andere) is voorzover het empirische feitenmateriaal der ijkingsgroepen zulks ondersteunt.

De centourscores zijn echter slechts redelijk betrouwbaar indien zij berusten op enorme ijkings-

groepen. Deze eis kunnen de schrijvers omzeilen door de invoering van de best-passende multidimensionale normale verdeling als beschrijvingsmodel.

De praktische vormgeving van deze hele werkwijze strandt op het feit, dat de beroepsadviseur een verzameling van vele multidimensionale tabellen zou moeten kunnen hanteren. Daarom is een *drastische statistische reductie van het aantal variabelen noodzakelijk*. En hier groeit een artikel uit tot een boek. Achtereenvolgens worden de mogelijkheden van factoranalyse, multi-pele regressie-analyse en multi-pele discriminant-analyse onderzocht. De laatste techniek blijkt tot een redelijk hanteerbaar apparaat te kunnen leiden.

Een zwakke stee, waar de schrijvers met een enkel zinnetje aan voorbij lopen, blijft de vraag in hoeverre de multinormale verdeling in een concreet geval een adaequaat model is. Beantwoording van deze vraag en het vinden van een alternatief bij een negatief antwoord zijn verre van eenvoudig.

Het boek is zeer systematisch van opbouw. Ook worden de beginselen der matrix-algebra de lezer geleidelijk bijgebracht, steeds op het moment dat ze moeten worden toegepast (met als nadeel evenwel, dat men niet makkelijk een overzicht over deze tak der wiskunde krijgt). Niettemin is enige vaardigheid in statistische en wiskundige technieken onontbeerlijk. Er zijn vele, volledig uitgewerkte rekenvoorbeelden aanwezig. Dat Pearson en Hartley een uitvoerige χ^2 -tabel hebben gepubliceerd, schijnt aan de aandacht te zijn ontsnapt.

Hoewel er dus enige bezwaren tegen het boek zijn in te brengen, lijkt het niet moeilijk daar overheen te stappen. Vanuit statistisch oogpunt is het een aanwinst. De verdiensten vanuit het standpunt van personeelsbeleid vermag ik niet te schatten.

J. C. SPITZ

Charles Wilson, Unilever in de Tweede Industriële Revolutie, 1945-1965. Ned. bewerking Dr. H. Baudet, Martinus Nijhoff. 's-Gravenhage, 1968. 323 blz.

Concentratie van grote ondernemingen is hier te lande geen onbekend verschijnsel meer. Van de problemen welke het samengaan van tevoren zelfstandige ondernemingen en het exploiteren van talrijke dochtermaatschappijen met zich brengen, kan de geïnteresseerde buitenstaander soms wel eens een glimp opvangen door trouw

bij te houden wat er op dit gebied op vergaderingen van aandeelhouders of in perscommuniqués van directies wordt geopenbaard, maar verder gaat zijn kennis meestal niet. Unilever in Nederland, één van de koplopers in het concentratieproces vormt in dit opzicht één van de uitzonderingen: de raad van bestuur heeft de geschiedenis van de voorlopers en van het concern tot 1949 te boek doen stellen door de eminente historicus Charles Wilson. De auteur heeft op dit boek, *Geschiedenis van Unilever* (1954), thans een vervolg geschreven dat de na-oorlogse periode tot 1965 beslaat. Evenals in het voorafgaande heeft de auteur ook in dit laatste deel de geschiedenis van deze onderneming niet op zichzelf, niet geïsoleerd beschouwd, maar heeft hij haar reilen en zeilen geplaatst tegen de achtergrond van de economische en de maatschappelijke ontwikkeling. Zo behandelt hij thans onder meer de gevolgen van de groei naar economische eenheid in Europa voor een zo internationaal georiënteerd concern als Unilever, de kansen en de gevaren die de groei naar een maatschappij „in volle wadom” — om een typering van Rostov te gebruiken — inhoudt vanwege de snelle groei van de consumptieve vraag en de snelle wisseling in de smaak van de consument, de rol van deze grote Westerse onderneming in ontwikkelingslanden.

De historicus Wilson weet zulk een recente ontwikkeling soms met een enkele opmerking in een verrassend licht te plaatsen. Zo over investeringen in ontwikkelingslanden: „In het begin van de twintigste eeuw kwam zulk een investering, (d.i. op het Europese vasteland) de gemiddelde Engelse belegger vermoedelijk even riskant voor als thans, zestig jaar later, zijn nakomelingen beleggingen in ontwikkelingslanden”.

Welhaast uniek lijken de beschouwingen over de invloed van het laboratorium, de wetenschappelijke bedrijfsvoering en de op wetenschappelijke methodiek gebaseerde verkoopssystemen. Dankte Unilever haar vooraanstaande positie aan commerciële bekwaamheid, in de na-oorlogse fase wist de concernleiding ruim baan te maken voor nieuwe expansie, vaak ook in geheel nieuwe produkten, door een grote plaats in te ruimen voor de research. Dat men zich daarbij soms toch zeer laat, bijna te laat in het strijdperk begaf, zoals in de strijd met Proctor & Gamble om de Amerikaanse wasmiddelenmarkt, wordt niet verheeld.

Wel voelt de lezer zich bij het lezen over zulk

een welhaast dramatisch stadium in het ondernemingsgebeuren bekropen door het verlangen meer te weten over de dramatis personae. Juist in een boek van Wilson doet zich dit gemis gevoelen, omdat hij als geen ander in een enkele passage hun eigenaardigheden en eigenschappen, in relatie tot hun betekenis voor het beleid weet te schetsen; wie herinnert zich niet Lord Ebury, de eerste chairman van Van den Bergh's Margarine Ltd? Daar komt bij, dat dit verlangen alleszins gewettigd is. Immers, juist Wilson komt in zijn Geschiedenis van Unilever op voor het goed recht van de biografische methode van geschiedschrijving, ook in de economische geschiedenis. Ondernemingsexpansie en economische groei zijn voor hem niet de vrucht van automatisme, maar de uitkomst van mensenwerk.

In zijn relaas van de contemporaine Unilevergeschiedenis ontbreekt deze toets echter nagenoeg; wat men een enkele maal krijgt voorgeschoreld is eerder een silhouet van dan een visie op een persoonlijkheid. Dit spruit voort uit schrijvers opvatting dat hij de individuele bijdrage van wie nog in functie zijn of het concern nog kort geleden verlieten niet op hun waarde kan beoordelen. Dit standpunt laat zich begrijpen, doch men blijft wel benieuwd of het boek nog aan levendigheid zou hebben gewonnen, indien de schrijver zich terzake wat ruimer had kunnen opstellen. Niettemin, Wilson heeft een boeiend en origineel gecomposeerd boek geschreven, waarmee men het concern, de auteur en wat de goed verzorgde Nederlandse editie betreft ook de bewerker slechts kan gelukwensen.

Ten aanzien van de in de tekst opgenomen statistieken geldt dat zij goed gekozen zijn, doch wat de presentatie in grafieken en tabellen betreft bij een andere opzet wat overzichtelijker hadden kunnen zijn.

J. A. DE JONGE

Leegstaande bedrijfspanden in nieuwe winkelcentra. Omvang en achtergronden van dit verschijnsel. Econ. Inst. voor het Midden- en Kleinbedrijf, Den Haag, nov. 1967. 111 blz.

Dat ook op het gebied van de bouw van winkelcentra het resultaat van de planning niet altijd aan door de planners zelf of door derden gestelde doeleinden voldoet, moge o.a. blijken uit de verontrusting, welke enige tijd geleden is ontstaan over het korte of langere perioden

leegstaan van bedrijfspanden in zulke winkelconcentraties. Het EIM, dat een onderzoek instelde naar dit verschijnsel, teneinde een concreet antwoord te krijgen op de vraag: „waar, in welke mate en waarom werden of worden in nieuwe winkelcentra leegstaande bedrijfspanden aangetroffen?“, noemt o.a. als reden voor de verontrusting, dat leegstaande bedrijfspanden kapitaalverlies betekenen en op kortere of langere termijn verkeerd gerichte investeringen.

Op de achtergronden van de verontrusting gaat het rapport overigens verder niet in en derhalve ook niet op de vraag of en in hoeverre deze gerechtvaardigd is. Een andere vraag, welke in het onderzoek eigenlijk niet is gesteld, is de vraag of en in welke mate in de onderzochte gevallen (wel) van werkelijke, bewuste planning sprake is geweest en in hoeverre men eigenlijk planningsloos tewerk is gegaan. Zodoende is uit de omtrent de „waarom“-vraag verzamelde gegevens niet steeds op te maken of en in hoeverre deze gemaakte planningsfouten aanwijzen of slechts onplanmatigheid signaleren. Dit zijn overigens misschien eerder slechts schoonheidsfouten dan belangrijke tekortkomingen in het onderzoek.

Het onderzoek strekte zich uit over 456 door het EIM geregistreerde, na 1945 gebouwde winkelcentra met in totaal 8928 bedrijfspanden, waarvan 3,5% ten tijde van het onderzoek leegstond en 3,3% een andere dan direct met het winkelen verband houdende bestemming bleek te hebben. Dergelijke, niet aan hun bestemming beantwoordende panden (bijna 7% van het totaal dus), werden in ruim 45% van de centra aangetroffen.

Als oorzaken worden genoemd:

- geen of onvoldoende synchronisatie tussen realisering van centrum en woongebied (in 19,8% der gevallen)
- onjuiste planning t.a.v. de plaats van het distributieapparaat en/of t.a.v. de omvang van het winkelcentrum (resp. in 61,6 en 27,8% d. g.)
- overplanning in de tijd (geen nadere cijfers)
- onjuiste planning t.g.v. prestige- of statusoverwegingen (geen cijfers)
- onvoldoende samenwerking en overleg (in 51,1% der gevallen)
- gebrek aan capaciteit, durf en aanpassingsvermogen van de ondernemer (geen cijfers)
- kostenmoeilijkheden (in 30,7% der gevallen).

De oorzaken worden in het rapport meer beschreven, o.a. aan de hand van summier ge-

houden voorbeelden, dan geanalyseerd. Het lag echter ook niet in de bedoeling om verder te gaan dan het geven van een oriënterende verlaggeving van feiten en mogelijke achtergronden. De waarde van het rapport moet dan ook vooral gezocht worden in de overzichtelijke beschouwing van de factoren die bij de planning van winkelcentra van belang zijn en in de uitvoerige wijze waarop het cijfermateriaal is verwerkt en weergegeven (o.a. naar de gezichtspunten: provincie, gemeentegrootteklasse en urbanisatiegraad).

J. S. RIENKS

J. E. T. Eldridge. Industrial disputes. Essays in the sociology of industrial relations. Routledge & Kegan Paul, London, 1968. 277 blz.

Dit boek ontstond uit ervaringen opgedaan bij een onderzoek naar „industrial relations” van de universiteit van Durham, verricht in de periode 1961-64. Het streven van de auteur is naar zijn zeggen niet gericht op praktische toepassingen doch op bijdragen tot de algemene discussie door sociologisch „writing about industrial conflict in a detached manner” (p. 3). Tot de mogelijkheden om dit doel te bereiken rekent hij: de verheldering van de in de discussie gehanteerde begrippen, het laten zien van de tekortkomingen in de algemeen gebruikte indelingen, nagaan op welke onderstellingen de standpunten der betrokkenen berusten, analyse van de voorwaarden voor enig sociaal beleid en studie van de wijze waarop de betrokkenen zelf de situatie zien en weergeven. Het boek is gebouwd rond een zestal „strategic cases”. In het eerste hoofdstuk wordt een kritisch overzicht gegeven over de literatuur, waarin verklaringen van het fenomeen staking worden gegeven. Hier manifesteert zich reeds een voorliefde van de auteur voor de case study, welke ook het boek als geheel te zien geeft: wat aanvankelijk een poging lijkt tot theoretische verstrakking van het vele materiaal over stakingen loopt na veel heldhaftigs in die richting toch in het zand der concrete zaken, ditmaal drie.

De theorie der staking leidt zo tot een staking van de theorie, zou men menen. Het bekende boek van Knowles uit 1952 wordt door deze nieuwe publikatie in ieder geval bepaald niet overbodig. Toch blijkt, dat de auteur op het terrein van zijn eigenlijke bedoelingen zake-lijk en helder weet te redeneren. Eenzelfde

indruk laat het tweede essay, dat over de niet-erkende staking handelt, achter: een zekere steriliteit zodra over theoretische zaken gesproken wordt, doch zakelijk en to the point op een meer concreet vlak. Zijn doelstelling is hier een kritische beschouwing over allerlei soorten bezwaren die tegen wilde stakingen worden aangevoerd, waarvan enkele zelfs als sociologische bezwaren worden aangeduid. De auteur wijst evenwel de gedachte, dat hij de wilde staking zou willen verdedigen van de hand; hij heeft ze slechts willen schetsen als „a particular expression of dissatisfaction with the existing rules of the industrial game” (p. 90).

In het derde essay wordt ingegaan op conflicten rond de afbakening van taken en bevoegdheden in de scheepsbouw, waarbij speciale aandacht is besteed aan het gebied van Newcastle.

Dit is in zijn beknoptheid een van de best geslaagde stukken uit het boek. De overige delen, alle handelend over kwesties in de metaalnijverheid, bieden eveneens een veelheid van nuttige informatie. Ze laten, evenals het boek als geheel, gemengde indrukken achter. Curieus is, dat een afsluitende beschouwing en conclusies ontbreken, terwijl in een bijlage ineens een verhandeling over „the sociology of work” opduikt. (p. 229 e.v.).

Een niet onaardige studie, maar tamelijk onevenwichtig van opbouw en van meer nut om zijn informatie dan om hetgeen de auteur daar zelf in wetenschappelijk opzicht mee doet.

H. M. JOLLES

Arbeid op de Tweesprong. Opstellen uitgegeven ter gelegenheid van het vijftienjarig bestaan der Arbeidsinspectie. Staatsuitgeverij S'-Gravenhage 1965. 160 blz.

In zijn ten geleide bij dit boekje schrijft staatssecretaris De Meijer: „Wij herdenken het 75-jarig bestaan van de arbeidsinspectie. Ter gelegenheid hiervan verschijnt dit boek. Het wil niet in de eerste plaats aandacht schenken aan de arbeidsinspectie zelf, haar ontwikkeling en resultaten van haar werk, maar veeleer trachten een beeld te geven van datgene waaraan de Dienst zijn krachten geeft: de relatie tussen mens en arbeid.

De bundel bevat een viertal opstellen van de hand van de hoogleraren Wieringa, Boiten, Hofstee en Van der Ven. Wieringa's artikel opent

de reeks met een beschouwing over „Arbeid en Samenleving in historisch perspectief”, waarin de maatschappelijke ontwikkeling in Nederland wordt geschetst in het kader van de industrialisering zoals deze zich omstreeks het midden van de vorige eeuw in Nederland begon af te tekenen. Het artikel heeft hoofdzakelijk betrekking op de periode eindigende met de eerste wereldoorlog, door hem met een aan Rostow ontleende term aangeduid met de „take-off” fase van een ontwikkeling die in het derde hoofdstuk „Arbeid op de Tweesprong” door Hofstee verder wordt doorgetrokken. Hofstee beschrijft de ontwikkeling van het arbeidsbestel na de tweede wereldoorlog vanuit verschillende perspectieven: verschuiving van handarbeid naar hoofdarbeid, concentratie van arbeid in grote bedrijven, verschuiving tussen bedrijfstakken, technische veranderingen, veranderingen in de beloningen, de consolidatie van de vakbeweging, verbetering van scholing en vorming en de ontwikkeling van de sociale wetgeving. Hofstee's beschouwing heeft een duidelijke sociologische signatuur. De consequenties van de door hem geschetste ontwikkelingen worden steeds gezien in het licht van de gevolgen daarvan voor de verschuivingen tussen sociale posities van globale groeperingen ten opzichte van elkaar (handarbeid-hoofdarbeid, werknemers-werkgevers). Centraal in zijn beschouwing staat de afweging van machtsverschuivingen die zich als gevolg van de ontwikkelingen hebben voorgedaan en die nog onvoldoende tot een mentaliteitsverandering en aanvaarding van de daaruit voortvloeiende verantwoordelijkheden en verplichtingen hebben geleid. Ook de onevenwichtigheden met betrekking tot de structurele veranderingen onderling worden door Hofstee besproken, waarbij met name zijn opinie over de verhouding tussen het onderwijs en het huidige arbeidsbestel belangrijk is.

Het tweede hoofdstuk van de hand van Boiten, hoogleraar in de regeltechniek, getiteld „Cybernetica en Samenleving” streeft als ik het goed zie een tweeledig doel na; ten eerste een voor een leek begrijpelijke omschrijving te geven van de oorsprong en inhoud van het cybernetisch denkmodel opdat daarmee enig begrip ontstaat voor de kenmerken van automatie en de consequenties daarvan voor het karakter van de arbeid bij geautomatiseerde productie, en ten tweede het beschrijven van maatschappelijke processen zelf als in wezen cybernetische processen. Ten aanzien van dit

laatste aspect lijkt mij Boitens bijdrage minder geslaagd: als niet-socioloog houdt hij onvoldoende rekening met kenmerken van processen van sociale regulering die, anders dan in de regeltechniek, geen homeostatisch karakter hebben, omdat in feite geen sprake is van één besturingscentrum doch van meerdere, tegelijkertijd gedeeltelijk autonome en gedeeltelijk afhankelijke besturingscentra die zich ten opzichte van elkander qua „stuurvermogen” in een „bewegend” evenwicht bevinden.

In het slothoofdstuk „De positie van de arbeider in het bedrijf” behandelt Van der Ven op basis van een theoretisch onderscheid tussen het functioneel en het contractueel aspect van de arbeidsrelatie een aantal ontwikkelingen van arbeidsrelaties zowel vanuit een breed maatschappelijk perspectief als van uit het perspectief van de bedrijfsorganisatie. Met deze beknopte inhoudsbeschrijving zij hier volstaan. De bijdragen zijn uit de aard der zaak beperkt van omvang. Dat komt vooral de opstellen van Wieringa en Hofstee ten goede: zij moesten zich beperken tot hoofdzaken, en bieden de lezer een lezenswaardige samenvatting van datgene wat zij als essentieel zien in de ontwikkeling van het arbeidsbestel in Nederland.

De meer theoretisch gerichte aanpak van Van der Ven verdient m.i. een meer uitgewerkte behandeling dan hier kon worden geboden.

L. U. DE SITTER

DIVERSEN

Wippler, R., Vrije tijd buiten, De behoeften op het gebied van de Openluchtrecreatie in de provincie Groningen, Uitgeverij J. Niemeijer, Groningen 1966. 201 blz.

Sociologen schijnen zich over het algemeen niet aangetrokken te gevoelen tot onderzoek van recreatieproblemen. Wanneer men bijv. de boek-aankondigingen van verschillende boekhandelaren regelmatig doorbladert, dan komt men hoogst zelden een recreatiestudie tegen. Het is daarom een verheugend verschijnsel, dat Wippler zich niet alleen op het door sociologen weinig betreden veld van de recreatie heeft gewaagd, maar ook dat hij er zo'n goede studie aan heeft gewijd. Ik heb wel wat punten

van kritiek (dat is overigens eigen aan een recensent) maar zulks neemt niet weg dat wij blij mogen zijn met dit uitgebreide onderzoek naar recreatiebehoefte en recreatiegedrag van de inwoners van de provincie Groningen.

Het onderzoek valt in enkele delen uiteen. De onderzoeker houdt zich na een theoretische inleiding eerst bezig met de behoefte aan openluchtrecreatie in het algemeen (hoofdstuk 3), daarna met de behoefte aan voorzieningen voor de openluchtrecreatie (hoofdstuk 4), om vervolgens aandacht te besteden aan o.a. het recreatieve gedrag (hoofdstuk 5). Onder „behoefte aan openluchtrecreatie” wordt verstaan een positieve houding ten aanzien van de vrijetijdsbesteding in de buitenlucht, terwijl de „behoefte aan voorzieningen voor de openlucht-recreatie” wordt gedefinieerd als de door de bevolking tot uitdrukking gebrachte voorkeur voor bepaalde voorzieningen boven andere.

Voor het meten van de behoefte aan openlucht-recreatie heeft Wippler een houdingschaal (Likert-scoring) geconstrueerd. Een heel belangrijk punt is echter, of de schaal inderdaad bruikbaar is voor de peiling van de behoefte aan *openluchtrecreatie*. De vragen doen namelijk vermoeden, dat men via deze schaal meer de houding ten opzichte van het „*buiten-zijn*” meet dan die ten aanzien van de openlucht-recreatie. Wippler heeft dit probleem onderkend en berekende met behulp van de contingency coëfficiënt van Pearson het verband tussen de houdingschaal en de verschillende buitenluchtactiviteiten. Hij kwam naar aanleiding hiervan tot de conclusie, dat de door hem geconstrueerde houdingschaal een geldig meet-instrument is voor een groot gedeelte van de behoefte aan openluchtrecreatie nl. voor dat deel van de behoefte dat betrekking heeft op vormen van openluchtrecreatie, waarbij het verblijf in de buitenlucht voorop staat, zoals bij het wandelen door de velden, bos of hei, het maken van fietstochtjes, het vissen en het werken in eigen tuin. De schaal is minder geldig met betrekking tot die activiteiten, waarbij het buitenluchtaspect meer een bijkomstigheid is, zoals bij de sportbeoefening in de buitenlucht en bij het maken van plezierritjes met de auto (blz. 30).

Achter dit gehele betoog van Wippler zou ik toch een vraagteken willen zetten. Wanneer vragen gesteld worden zoals vraag 70 (Wanneer een van Uw kennissen van U zou zeggen: Dat is echt iemand die ervan houdt in de buitenlucht te zijn, zoudt U hem dan gelijk geven

of niet?), wat meet men dan, de behoefte aan openluchtrecreatie of de behoefte aan „buiten-zijn?” Het zegt weinig, of deze houding correleert met bepaalde recreatieve activiteiten, immers daarvan is de behoefte aan buiten-zijn, aan de natuur, ook een van de wezenlijke bestanddelen.

Wat komt nu uit dit deel van het onderzoek naar voren? Onder andere blijkt er relatief veel behoefte aan openluchtrecreatie (buiten-zijn?) te bestaan bij mensen die woonachtig zijn in plaatsen tussen 10.000 en 50.000 inwoners, alsmede in zekere mate ook bij de plattelandsbevolking, en niet — zoals verondersteld — bij de stadsbevolking.

Bij de analyse van het feitelijk gedrag blijkt echter, dat de meeste buitenluchtactiviteiten vaker door de stadsbewoners dan door de plattelandsbevolking worden ondernomen. Wippler concludeert hieruit, dat er een kloof bestaat tussen behoefte en feitelijk gedrag in de midden-grote en kleine gemeenten in de provincie Groningen en hij meent op grond hiervan de conclusie te mogen trekken, dat in deze gemeenten niet in voldoende mate mogelijkheden voor de openlucht-recreatie ter beschikking staan om de aanwezige behoefte aan vrijetijdsbesteding in de buitenlucht te kunnen realiseren (blz. 150).

Wanneer Wippler echter — hetgeen ik veronderstel — de behoefte aan *buiten-zijn* gemeentent heeft, dan kan hij op grond van de bewuste houdingschaal deze conclusie niet trekken. En zelfs wanneer zijn houdingschaal *wel* de behoefte aan openluchtrecreatie weergeeft, dan gaat het (daar correleerden de gegevens, verkregen via de houdingschaal, immers sterk mee) om wandelen door de velden, bos en hei, het maken van fietstochtjes, het vissen en het werken in eigen tuin en dit zijn over het algemeen activiteiten, waarin de plattelandsbevolking zich meer pleegt uit te leven dan de stedelijke bevolking.

Hiermede wil natuurlijk niet gezegd zijn, dat de plattelands- en middelgrote gemeenten geen recreatieve voorzieningen nodig zouden hebben. Wippler heeft namelijk ook de behoefte aan *bepaalde* voorzieningen gevraagd. Een van zijn bevindingen op grond van dit materiaal is nu, dat bijv. de behoefte aan een zwembad bij de plattelandsbevolking groter is dan bij de bevolking van het verstedelijkt platteland en de stad Groningen (blz. 77). (Er zijn op het platteland ook minder zwembaden). Eveneens kon hij uit dit deel van zijn onderzoek concluderen,

dat het sportterrein een voorziening blijkt te zijn, waaraan de bewoners van het platteland veel behoefte blijken te hebben (blz. 79). Het lijkt mij echter minder juist om de uitkomsten die met behulp van de houdingschaal zijn verkregen als bewijs voor een tekort aan voorzieningen op het platteland en in plaatsen met een inwonertal van 10.000 tot 50.000 personen te gebruiken.

Het is moeilijk om uit de veelheid van interessant materiaal de belangrijkste punten naar voren te brengen. Ik voor mij vind de conclusie boeiend, dat de jongere generatie een relatief indifferente houding heeft ten opzichte van de vrijetijdsbesteding in de buitenlucht. Daarentegen bestaat er relatief veel behoefte aan openlucht recreatie bij mensen van middelbare leeftijd (blz. 59). De lezer verwacht dan van de schrijver een nadere explicatie, waaraan zulks mogelijk is toe te schrijven. Dergelijke informatie geeft Wippler — misschien terecht — niet. De studie zou dan immers de omvang van een encyclopedie krijgen. Het is echter wel te hopen, dat de auteur (in een volgende, hierop geënte studie?) zijn materiaal verder sociologisch uitwerkt.

Zoals gezegd, werd naast de *algemene* behoefte aan openlucht recreatie eveneens aandacht besteed aan de behoefte aan specifieke voorzieningen. Omdat in deze studie wordt uitgegaan van de bewuste voorzieningen en niet van de sociale categorieën die de activiteiten bedrijven, krijgt dit deel van de studie een ietwat verbokkeld karakter. Wij lezen bijv. veel over de behoefte aan een recreatiegebied in de omgeving, de behoefte aan een plantsoen of park, de behoefte aan wandelpaden dicht bij huis etc., wij krijgen daarnaast (in hoofdstuk 5) ook informatie over het gebruik van deze voorzieningen, doch een samenvattend beeld van het recreatiepatroon van bijv. de jeugd of de bejaarden is hieruit moeilijk samen te stellen. Tot slot nog enige kritiek op wat uitspraken ten aanzien van de zondagse trek naar buiten (blz. 145). Wippler stelt, dat de omvang van de trek naar buiten sinds 1956 een stijgende tendens vertoont. Hij voert als bewijs aan, dat in 1956 30% van de bevolking van Zaandam, Hilversum, Rotterdam en Amsterdam de stad uitging, in 1963 was 35% van de bevolking van Nederland op pad en in 1965 omvatte de trek 39% van de bevolking van de provincie Groningen. Daar de geografische situatie veel invloed heeft op de omvang van de trek naar buiten, gaat het niet aan om de percentages uit

verschillende onderzoeken op een rijtje te zetten en dan te concluderen dat de trek naar buiten in de loop der jaren is toegenomen.

Hetzelfde geldt voor de toeneming van de afgelegde afstand bij de trek naar buiten. Uit het feit, dat in 1956 1/3 deel van de zondagtrekkers uit Rotterdam verder weg ging dan 30 km buiten de woonplaats, terwijl in 1965 51% van de Groningse stadsbevolking een reisdoel op groter afstand dan 30 km koos, mag niet worden geconcludeerd, dat de afstand in de laatste jaren is toegenomen. Uit de in 1964 in Rotterdam gehouden enquête naar de zondagbesteding komt juist als verrassend resultaat naar voren, dat ondanks de toegenomen motorisering het afstandspatroon zich — althans in Rotterdam — betrekkelijk weinig heeft gewijzigd.

Bovenstaand kritisch commentaar betekent niet, dat ik geen waardering zou hebben voor de zeer systematische studie van de heer Wippler. Integendeel, ik ben bijzonder verheugd, dat dit onderzoek heeft plaats gevonden en ik hoop, dat — aangespoord door dit resultaat — meer sociologen ertoe zullen komen onderzoek op het recreatieve vlak te entameren!

A. HESSELS

Hans Paul Bahrdt, Humaner Städtebau, Ueberlegungen zur Wohnungspolitik und Stadtplanung für eine nahe Zukunft, Zeitfragen nr. 4, Cbr. Wegner Verlag, Hamburg, 1968². 232 p.

„Diese Schrift ist kein fachsoziologisches Buch (...), es ist eine politische Broschüre, die gegen Missstände polemisiert, ihre Ursachen aufzudecken versucht...“ waarschuwt de schrijver in zijn voorwoord,

Bahrdt is van mening, dat stedenbouw een innige samenwerking vereist van deskundigen op allerlei verschillende terreinen en dat een dergelijke integratie van kennis alleen tot stand kan komen, als de betrokken specialisten de moed opbrengen hun eigen vakgebied te overschrijden. Waar zij als leek op ander-mans terrein meningen verkondigen, die een onvolledig of minder juist beeld schetsen, zullen de deskundigen op juist dit terrein corrigerend kunnen inspringen. Op deze wijze ontwikkelt zich dan een dialoog, die bevruchtend en integrerend kan werken op het geheel van kennis, dat voor het bedrijven van goede — dus humane — stedenbouw van node is. Men kan over een dergelijke opvatting denken zoals men wil, zeker is, dat Bahrdt haar in

zijn boek consequent toepast. Vóór ons ligt nog geen dialoog, doch de monoloog van een, zijn vakspecialisme bewust voortdurend overschrijdend socioloog. Dit heeft tot gevolg, dat scherpzinnige en vaak diep peilende analyses worden afgewisseld door vrij triviale en duidelijke amateuristische beschouwingen.

In hoofdstuk I: „Versäumnisse beim Wiederaufbau” peilt Bahrdr de maatschappelijke en ideologische achtergronden van de na-oorlogse wederopbouwpolitiek in Duitsland (voor een groot deel ook van toepassing op ons land). In het tweede hoofdstuk: „Humaner Wohnungsbau” plaatst B. de behartenswaardige opmerking dat, ondanks de tot cliché geworden kreet „de mens behoort centraal te staan”, het menselijk individuele element in onze moderne stedenbouw tot sluitpost is gedegradeerd: Het ontwerp begint met een stratenplan. „Eine verordnete Fassaden-Ästhetik bestimmte Stockwerkzahl und Gesimshöhen. Dann erfolgte die Parzellierung in Einzelgrundstücke, in die dann ein Haus hineingepresst wurde, dessen Aussenhaut und Hausgrundriss schon weitgehend vorgegeben war. Danach wurden in die festliegenden Stockwerksflächen Wohnungen und schliesslich Einzelräume hineingeschnitten. Dass sie ihren Zwecken genügten, war angesichts der vielen von aussen her herangetragenen Bedingungen kaum zu erwarten.” (p. 47). Men kan deze kritiek, alsmede B.'s pleidooi voor een omgekeerde werkwijze van harte beamen. Wanneer B. hierna echter een poging doet om te preciseren aan welke eisen een humane woning moet voldoen, komt hij niet verder dan een opsomming van wenselijkheden, die ook door architecten al herhaaldelijk zijn geformuleerd. Dit zou op zich zelf niet zo'n groot bezwaar behoeven te zijn, maar het stelt wel teleur, dat de socioloog Bahrdr hier niet meer aandacht besteedt heeft aan de samenhangen tussen sociale structuren, culturele differentiatie en de hierop gebaseerde programma's voor verschillende woon- en woningtypen.

Minder oppervlakkig zijn de hieropvolgende beschouwingen over de eigendomsverhoudingen en over de productievormen en productieverhoudingen in de woningbouw.

In het derde hoofdstuk: „Das Wohnquartier” zet B. helder en zakelijk uiteen, dat wij ons moeten hoeden voor een valse „urbaniteits-ideologie”, die naast (of na?) de verkaste „tuinstad-ideologie” in de mode is gekomen. In de twee volgende hoofdstukken: „City-

nahe Mischgebiete und das Problem der Sanierung” en „Die city” heeft B. nauwelijks iets nieuws te vertellen. Zeer goed daarentegen is weer het laatste hoofdstuk: „Planung als politisches Handeln.”

Al met al een boek van onevenwichtige kwaliteit, hetgeen uiteraard een consequentie is van B.'s bovenvermelde keuze van opzet. Waar hij analyseert of polemiseert is B. op zijn best; waar hij concrete richtlijnen voor stedenbouwkundige plannen tracht te geven stelt hij teleur.

F. GRUNFELD

T. Neumann, Der Künstler in der bürgerlichen Gesellschaft; Entwurf einer Kunstsoziologie am Beispiel der Künstlerästhetik Fr. Schillers. Ferd Enke Verlag Stuttgart 1968. 98 blz.

De kunstwetenschap verwijt de kunstsociologie nogal eens dat zij zich bedient van een sociologie welke — extreem geformuleerd — kan worden gedefinieerd door het feit dat de kern van de artistieke activiteit het bij wijze van spreken fundamenteel ongreepbare, er niet in past: men kan er desnoods wel mee werken, maar men blijft aan de oppervlakte. De kunstenaars voelen zich dan bekocht en de beoefenaars der kunstwetenschap vinden dat zij het beter doen.

Deze gedachtengang vormt in zeker opzicht ook Neumann's uitgangspunt bij zijn behandeling van het autonomiseringsproces van de kunst, d.w.z. het zich losmaken uit allerlei traditioneel-compositorische, functionele en sociale bindingen en de ontwikkeling van een kunst die alleen gebaseerd is op en te rechtvaardigen valt uit de subjectiviteit van de maker. Dit proces, begonnen met Schiller en nog steeds voortdurend, leidde tot discrepantie tussen het handelen van de kunstenaar en de verwachtingen bij het publiek en bepaalde daarmee goeddeels de maatschappelijke positie van de kunstenaar.

Neumann nu wil dit niet analyseren vanuit de roltheorie omdat een in de maatschappij gestabiliseerd rollensysteem geen plaats biedt aan dergelijke autonome, d.w.z. alleen op zichzelf te betrekken activiteiten. Ook de mogelijke aanwezigheid van een in het rollensysteem ingebouwde marginaliteitsruimte biedt geen oplossing want alleen reeds door de maatschappelijke erkenning en institutionalisering van deze marginale rollen verandert er in wezen

mets. Het gaat hier in feite om het probleem dat een bepaald soort handelen zijn oorspronkelijke zin verliest zodra het plaatsbaar wordt, er een plaats voor wordt ingeruimd (althans in de veelal toegepaste sociologische beschouwingwijzen). Neumann poogt het interactieprobleem van de artistieke subjectiviteit, het „sociale handelen” van de kunstenaar, te verklaren uit een eigen immanente artistieke verwachtingsstructuur, een eigen artistiek handelingsstelsel, i.p.v. het te interpreteren in termen van een ander systeem, nl. dat van de maatschappij. Hij kiest daarbij Schiller als voorbeeld omdat diens theorie van de esthetische opvoeding van de mens uiteindelijk het postulaat van de artistieke vrijheid verwijdt tot een model voor een sociaal systeem, in het centrum waarvan zich de kunstenaar bevindt. Het betreft hier een soort „georganiseerde marginaliteit”, een uitdrukkelijk als zodanig beleiden antagonisme t.o.v. de maatschappij, een eigen klasse van dichters, niet onderworpen aan de maatschappelijke maar alleen aan de artistieke normen. Neumann noemt dit „een aan de eisen van de artistieke subjectiviteit aangepast maatschappijmodel”. Hij maakt echter niet duidelijk waarom dit zo is, noch welke implicaties het heeft voor de sociale positie van de kunstenaar. Maar dit laatste is wellicht ook niet zijn bedoeling, want dan zouden we weer terecht komen bij dat „andere systeem”. M.a.w.: zijn eigenlijke analyse is uitsluitend kunstkritisch, literatuurwetenschappelijk, etc., en hij komt, behalve in de vraagstelling die voor de (kunst-)sociologie overigens relevant genoeg is, nergens toe aan een sociologisch georiënteerde uitwerking (ofwel: kunstsociologie is niet mogelijk, behalve als het kunstwetenschap wordt). Was de auteur minder bang geweest voor de sociologie (of minder bevooroordeeld), dan was hij er wellicht in geslaagd om een anders gearde sociologische benaderingswijze te ontwikkelen dan de door hem (niet geheel ten onrechte) op artistiek gebied weinig bruikbaar geachte structureel-functionalistische systemen. Het wachten is echter nog op een sociologie van de creativiteit die geen contradictio in terminis is.

W. ZWEERS

J. M. P. Edema, Rapport van het onderzoek naar de behoefte aan huishoudelijke voorlichting in het streekontwikkelingsgebied Geestmerambacht. Uitgevoerd op verzoek van de

Streekontwikkelingscommissie Geestmerambacht, Hoorn, 1966. 128 blz. + bijl.

De huishoudelijke voorlichting in agrarische gebieden waar de voorlichting wordt geïntensiveerd moet het doorgaans — anders dan de landbouwvoorlichting — zonder een basis van statistisch materiaal of resultaten van onderzoek stellen. Voor onderzoek ontbreken doorgaans zowel de tijd als de geldmiddelen, hetgeen betreurd moet worden. Zonder systematisch verkregen inzicht in de levensgewoonten, de woontoestanden en de behoefte aan voorlichting komt een programma nl. min of meer lukraak tot stand.

Het hier voor ons liggend rapport deelt nuchter en zonder omhaal enkele conclusies van een onderzoek mee.

Afgemeten aan de opinie van 51 geënquêteerde huisvrouwen, aan de mening van milieukenner en aan toestanden, gewoonten en werkwijzen die in het onderzoek aan het licht zijn gekomen, blijkt er behoefte te bestaan aan vele vormen van huishoudelijke voorlichting in het Geestmerambacht.

Ook hier waren weinig tijd en middelen beschikbaar. Voor de cijfermatige gegevens over de bevolking en over de woningsituatie moest daarom van beschikbare, deels al wat oudere statistieken worden uitgegaan. De groep huisvrouwen die ondervraagd werd moest beperkt blijven en ook verder moest naar methoden worden gezocht die snel globale gegevens over de levenswijze konden opleveren. Zo werd de voedingssituatie niet via een formele enquête in de huishoudingen gepeild maar met hulp van de winkeliers in het gebied van wie omtrent de voedingsmiddelen van hun assortiment omzetcijfers werden verkregen en schattingen van het aantal huishoudingen in hun klantenkring. Rekening houdend met de (geringe) zelfverzorging en de gegevens uit andere bronnen kwam zo een globaal beeld van de voeding in de streek tot stand. De schrijfter merkt op dat hier sprake is van een verkenning, niet van een minutieus onderzoek. Het zou de moeite waard zijn beide benaderingen eens naast elkaar uit te voeren om de waarde van een snelle verkenning te toetsen. T.a.v. het wonen en het huisvrouw zijn worden de situaties beschreven waarbij de geopenbare verklaringen evenzo vele uitgangspunten voor verder onderzoek zijn. De woongewoonten waarin „lags” lijken op te treden, de opvattingen rondom het financieel beheer b.v.

roepen vragen op, en juist op deze beide gebieden blijkt behoefte aan voorlichting te bestaan. Het is daarom te hopen dat de huis-houdelijke voorlichting in het Geestmerambacht, die in dit rapport zoveel aanknopingspunten voor inhoud en benaderingswijze vindt, door verder onderzoek begeleid zal worden.

C. W. VISSER

Vytautas Kavolis, Artistic expression — A sociological analysis, Cornell University Press, Ithaca, New York 1968, 272 blz.

Het antwoord op de vraag of een boek wel of niet tot de kunstsociologie gerekend kan worden hangt af van wat men onder kunstsociologie wil verstaan. Indien men die omschrijft als die tak van de sociologie, die de rol bestudeert die de kunst speelt in relaties en het gedrag tussen de leden van een samenleving, dan valt Kavolis' boek daar grotendeels buiten. Als men echter een ruimere interpretatie hanteert en kunstsociologie omschrijft als de bestudering van „de invloed van de maatschappij op de kunst en omgekeerd”, dan valt dit boek daar wel onder: het houdt zich vooral bezig met de vraag welk verband er bestaat tussen kunststijlen en de maatschappelijke omstandigheden waaronder zij ontstaan; daarbij beperkt de schr. zich tot de beeldende kunst. Hij heeft er daarbij naar gestreefd zoveel mogelijk empirisch materiaal bijeen te brengen hetgeen op zichzelf lofwaardig is. Door echter vanuit zeer verschillende historische perioden en maatschappijvormen (prehistorische volken, Australische inboorlingen, Afrikaanse primitieven, Amerikaanse Indianen, Griekse oudheid, Europese middeleeuwen, moderne Westerse samenleving) tot generalisaties te komen, bereikt Kavolis vaak zo'n hoog abstractieniveau, dat mij bij het lezen telkens het gevoel bekruipt: wat moet ik daar nu mee? Bovendien is er herhaaldelijk sprake van, dat „men” bepaalde stijlen of stijlkenmerken met bepaalde maatschappelijke condities in verband heeft gebracht zonder dat daarbij uitdrukkelijk is aangegeven, dat dat vaak zuiver speculatief gedaan is. De verbanden, die Kavolis signaleert, wekken vaak de indruk indirecte verbanden te zijn zoals b.v. zijn interpretatie van het feit,

dat een sterkere sociale differentiatie van de maatschappij in een complexere kunststijl „weerspiegeld” wordt (p. 53). Veel te weinig wordt rekening gehouden met het verschijnsel van „dominante” stijlen tegenover wat men ook in de kunst met Wertheim als „het contra-punt in de samenleving” zou kunnen aanduiden.

Door uit te gaan van *kunststijlen* en niet van het publiek, dat kunst — sociologisch gezien — tot kunst maakt, blijft Kavolis gevangen in het oude „geistesgeschichtliche” probleem in hoe verre kunst „de” maatschappij weerspiegelt, al maakt hij daarover menig interessante opmerking. Men komt m.i. echter veel verder wanneer men — meer dan Kavolis doet — zijn aandacht vooral richt op de sociale positie van de kunstenaar in zijn verhouding tot de andere leden van de maatschappij en op de opdrachtgevers, het kunstpubliek en de sociale situaties waarvoor de kunstenaar zijn werken gemaakt heeft. Kort weergegeven is de gedachtegang van Kavolis, dat bepaalde maatschappelijke condities en culturele systemen bepaalde „fantasy dispositions” voortbrengen, waarbij stijl dan opgevat dient te worden als de objectivering van een bepaalde „preferred mode of perception of sociocultural conditions”. Wat Kavolis daarbij vermeldt over de disposities, die ontstaan vanuit verschillende godsdiensten of die, welke samenhangen met het vervullen van „instrumentele” of „expressieve” rollen in de samenleving, is de moeite van het lezen zeker waard. Aan het eind van zijn boek (p. 192) distancieert de schr. zich enigszins van de oude „weerspiegelingstheorieën” door te stellen, dat sociale condities en culturele oriëntaties zich niet zozeer in de kunststijlen weerspiegelen, maar dat zij bepaalde typen van persoonlijkheid voortbrengen, die bepaalde vormen van artistieke expressie beter liggen dan andere vormen. Deze psychische component, opgevat als „a set of fantasy dispositions or preferred tendencies of perception”, vormt dus de schakel tussen socioculturele omstandigheden en kunststijlen. Daarbij is echter niet altijd duidelijk of Kavolis nu nog spreekt over de uitdrukkingwijze van de kunstenaars of ongemerkt is beland bij de kunstzinnige voorkeuren van het publiek.

H. DE JAGER